

Hamlet İsxanlı

Poetik tərcümə

Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı

1. Tərcümə və dil

Tərcümə, geniş mənada, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Birinin anlamadığını ona anlatmaq üçün yeganə yol məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsi ilə açar axtarmaqdan ibarətdir. Uşaq bildiyi bir sözün mənasını valideynindən soruşduqda valideyn yalnız uşağın bildiyi sözlər vasitəsilə onu başa sala bilər. Bu halda söz ehtiyatı böyük olan valideynin dilindən söz ehtiyatı dar olan uşaq dilinə tərcümə işi baş verir. Mənim səmiş olduğumuz söz, ifadə və anlayışlar vasitəsilə elmi anlayışların sadə tərifini vermək də elmi dildən daha sadə dilə tərcümə etmək deməkdir. Birisi bilərəkdən, süni surətdə və ya bacarıqsızlıq üzündən anlaşılmaz ifadələrlə danışsın - "*tərcümə et, görək nə deyirsən*" deyər müsahibləri onu yüngülcə qınayır. Dilimizdə işlətdiyimiz "*Tarixi-Nadiri yarıya kimi oxumuşam, amma sənənin nə danışdığını başa düşürəm*" kimi ifadələr də, bəzən doğma dil içində də tərcüməyə ehtiyac olduğuna işarədir. Beləliklə, bir dildə danışanlar da öz aralarında arasıkəsilmədən tərcümə fəaliyyətindədirlər.

Tərcümələr verbal olmaya da bilər, tərcümənin, yəni keçidin ən azı bir ucunda dil deyil, başqa ünsür ola bilər¹. Məsələn, kitab oxumaq hərflərdən təşkil olunmuş yazılı mətnin göz vasitəsi ilə

oxunub anlaşılması deməkdir; burada göz tərcüməçi rolunu oynayır, yazılı mətni təhlil üçün düşüncə sistemimizə, beynimizə ötürür, tərcümə edir. Əgər oxuduğumuz mətni səsləndiririksə, növbə gözdən dilə keçir, yəni mətn dil vasitəsilə səsə çevrilir. Mümkündür ki, aqlımızda toplananları bir zaman biz yenidən yazıya çevirmək istəyəcəyik və onda daha bir tərcümə prosesi baş tuta bilər - bu, elmi və ya ədəbi yaradıcılıq yoludur (şairlər və digər sənət adamları ağılda toplananları deyil, qəlbə olanları kağıza köçürdüklerini iddia edirlər). Rəssam gözlə gördüyü dünyanı düşüncə və hisslərinin süzgecindən keçirərək fırça vasitəsilə müəyyən bir rəsm əsərinə, insanların görə biləcəyi təsvirə çevirir, tərcümə edir. Bəstəkar müxtəlif qaynaqlardan (canlı və cansız adlanan təbiətdən və insanlardan) toplanan səs qatlarını, ünsürlərini yoğurub-yapıb musiqi əsərinə döndərir, notlar, yəni simvollar vasitəsilə yazıya çevirir, sonra isə ifaçılar vasitəsilə musiqi səsləndirilir və eşidilir, yəni ifaçılar notlarla yazılmış əsəri dinləyicilərə təqdim edirlər və ya tərcümə edirlər.

Digər tərəfdən insanlar dil sədləri ilə bir-birindən aralı düşüb. Dil fərqləri ayrı-ayrı xalqlar və mədəniyyətlər arasında ünsiyyət yaranması yolunda böyük əngələ çevrilib.

Tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir, gediş-gəlişi təmin edən körpüdür. Tərcümə bir yerdə və ya bir dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədi gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. Puşkin gözəl demişdir: "*tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır*"².

İnkişaf etmiş ədəbiyyata malik olan xalqların ən çox öyündüyü və fəxr etdiyi milli sərəvtəldən biri onun dilidir. Xalqın kimliyini, düşüncə biçimini, həyat tərzini nümayiş etdirən abidələrin başında onun öz dili və bu dildə yaratdığı yazılı və şifahi ədəbi əsərləri du-

rur. Ərəb, ibrani və sanskrit dillərinin müqəddəs kitabların yazıldığı və ya allah tərəfindən göndərildiyi dil olaraq üstün mövqedə olduğunu iddia edənlər az olmayıb. Dilin böyüklüyünü dildəşiyicilərin, yəni o dili sərbəst bilənlərin sayı və ya həmin dildə çap olunmuş əsərlərin həcmi kimi əlamətlərlə ölçənlər də az deyil. Müxtəlif dillərin müxtəlif fəaliyyət sahələrini daha uyğun, daha gözəl ifadə etməsi fikri və ümumiyyətlə, dilin gözəlliyi anlayışı da mövcud olub. Şərqdə bir zamanlar ərəb dili - elm dili, fars dili - şeir dili və türk dili - ordu və ya saray dili hesab olunub. Bu, müəyyən zaman kəsiyində həmin dillərin sadalanan sahələrdə özünü daha qabarıq göstərməsindən irəli gəlir. Əlbəttə ki, zaman dəyişdikcə hər şey dəyişdiyi kimi əsas olan və ya qabardılmış bu dil monopoliaları da aradan qalxır, hərçənd ki, keçmiş nüfuz və şöhrətin izləri tamam itib-batmır. Dillərin zərifliyi və ya kobudluğu kimi anlayışlar da mövcud olub, əlbəttə ki, burada şişirtmələr daha çoxdur. 16-cı yüzilliyin alman hökmdarı 5-ci Charles (Çarlz)³ deyilənə görə kişilərlə fransızca, qadınlarla italyanca, allahla ispanca və atlarla almanca danışmağın doğru olduğunu iddia edirdi.⁴

Hal-hazırda dünyada minlərlə dil mövcuddur, onlardan təxminən 200-nün əlifbası və yazısı var⁵. Dünyada təkə bir dil bilən, yəni öz doğma dilindən başqa heç bir dil bilməyən insanlar, yəqin ki, az deyil. Digər tərəfdən isə, şübhə yoxdur ki, insanların çox böyük əksəriyyəti poliqlot deyil və öz doğma dillərindən əlavə bir, iki və ya üç dil bilirlər. Bəşər övladı birbaşa danışq vasitəsilə ünsiyyət qura bilmədiyi xalqların, müxtəlif gözəl mədəniyyətlərin əhatəsindədir. Bu gözəgörünməz hasarları aradan götürən insanların tərcümə fəaliyyətidir.

Bu yazıda məqsədimiz poetik tərcümənin bəzi xüsusiyyətləri barədə ümumi söhbət açmaqdır. İstər-istəməz ümumiyyətlə tərcümə və bədii tərcümə məsələlərinə də toxunacağıq. Həm məkan, həm zaman üzrə, həm müxtəlif coğrafiyalar, həm tarix boyunca qısa səfərlərimiz olacaq. Bu yazının həcminə qoyulmuş məhdudiyət, təəssüf ki, gətirəcəyimiz fikirləri təsdiq etmək, irəli sürüləcək

müddəaları sübuta yetirmək üçün dərinə baş vurmağa, "tərcümələrin içinə girməyə" imkan vermir, eyni zamanda bizi sistemli olmağa deyil, seçməyə, geniş yolla deyil, müəyyən cığırlarla getməyə məcbur edir.

Elmi-ədəbi aləmdə tərcümə termini, əsasən bir dildə danışıqların və ya o dildə yazılmış əsərlərin başqa dilə çevrilməsini izah etmək üçün işlədilir. Azərbaycanca bunu bir *tərcümə* (və ya, bəzən, onunla eynigüclü hesab olunan *çevirmə*) sözü ilə ifadə edirlər, sadəcə iki növ tərcüməni fərqləndirmək üçün *yazılı tərcümə* və *şifahi tərcümə* ifadələrini də işlədirlər. Geniş yayılmasa da, şifahi tərcümə edənə *dilmanç*, sūfahi tərcümə işinə isə *dilmançlıq* da deyirlər. Ruscada "perevod" sözü oxşar mənada və formalarda tətbiq edilir, yazılı və şifahi tərcümə uyğun olaraq "ustniy perevod" və "pismenny perevod" ifadələri ilə verilir. İngiliscə, almanca və fransızca da isə yazılı və şifahi tərcümə üçün nəzərdə tutulmuş iki ayrı söz, uyğun olaraq "translation", "traduction" və "interpretation" terminləri mövcuddur.

Burada, biz yazılı tərcümə məsələləri ilə bağlı söhbət aparmaq fikrindəyik, fikrimiz bədii tərcüməyə, bədii əsərlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi zamanı yaranan məsələlərə yönələcək. Əsas məqsədimiz isə tərcümə təcrübəsi və nəzəriyyəsinə xüsusi yeri olan poetik tərcümənin bəzi məqamları üzərində dayanmaqdır.

Aşağıda arabir tərcümə haqqında ədəbiyyatda qəbul edilmiş bəzi terminlərdən istifadə edəcəyik. Əsər hansı dildən tərcümə olunursa, yəni orijinal hansı dildə isə ona *qaynaq* (*mənbə*, *resurs*) *dil*, tərcümə hansı dilə edilirsə ona *hədəf və ya alan* (*reseptor*) *dil* deyilir⁶.

2. Tərcümə və tərcüməçilər. Qədimlərə səyahət

Tərcümə tarixinə nəzər salmadan dil, ədəbiyyat və mədəniyyətə xas olan dəyişmələri, meyl və cərəyanları anlamaq və qiymətləndirmək o qədər də asan olmazdı. Tərcümə sahəsində mövcud olan nəzəriyyələri və ədəbi tənqidin inkişafını tərcümə tarixi ilə bağlı öyrənmək və araşdırmaq təbiidir və böyük maraq kəsb edir, əslinə qalanda isə zəruridir.

Tərcümə işinin yaşı yəqin ki, sivilizasiyanın yaşı ilə eynidir, eyni ilə yazılı tərcümə fəaliyyəti də yazının meydana çıxması ilə həmyaşdır.

Sivilizasiyanın bizə az-çox məlum olan beş minillik tarixi boyu tərcümə sənəti ayrı-ayrı mədəniyyətləri birləşdirən körpü olmuş, sonra gələn mədəniyyətin əvvəlkinin nailiyyətləri üzərində qurulmasını təmin etmişdir. Şumerlərin bu günə gəlib çatmış epik-poetik əsərlərindən ən məşhuru - "Gilgameş haqqında epos" zamanında akkad dilinə çevrilmiş, bu dildə qol-qanad açmış, böyümüş, sonra Qədim Şərqi digər mühüm dillərinə də tərcümə olunmuşdu. Qədim ölü dillərdən tərcümə işi bu gün ən maraqlı və çətin elmi sahələrdən biri sayılır. Burada poetik tərcümələr də daxil olmaqla bütün geniş tərcümə fəaliyyətinin aparıcıları şairlər və ya adi peşəkar tərcüməçilər deyil, alimlərdir; bu ağır işi yoluna qoyanlar tarixçi, arxeoloq, dilçi və digər elm adamlarıdır, lap doğrusuna qalsa, burada əsas qüvvə sıx əməkdaşlıq edən alimlər dəstəsi, elmi məktəblərdir. O dillərin və əlifbaların öyrənilməsi, dağınıq mətnlərin araşdırılması və transkripsiyası və nəhayət, müasir dillərə tərcüməsi – bunların hər biri yalnız və yalnız gərgin elmi axtarışların nəticəsində mümkün olur.

Qədim Yunanıstanda tərcümə fəaliyyəti çox yayılmışdı, bu işlə məşğul olanlar da əsasən xaricilər, yəni şərqlilər idi¹. Tərcümə əvəzinə iqtibas etmək, çox güman ki, öyrənmək üçün daha məqsədəuyğun idi. Xüsusilə, riyaziyyat kimi sahələrdə Şərqi uğurlarını mənimsəmək və inkişaf etdirmək yunan elmi və fəlsəfəsinin ilk çağında aparıcı xətti idi (Fales, Pifaqor).

Yunan elmi və bədii təfəkkürünə tapınan Romada isə tərcümə

geniş yayılmışdı. Orijinala sadıqlıq və ya, daha yüngül formada desək, orijinala hörmət tərcümənin baş məqsədi hesab olunmurdu.

Sözbəsöz deyil, sözləri və ifadələri deyil, ideyaları və onların formalarını tərcümə edirdilər (Sisero)². Bibliyanı yunancadan latın dilinə çevirən Saint Jerome'nin fikrincə, tərcümə etmək öz dilinin vasitəsilə orijinalı fəth etmək, özününkü etmək deməkdir. Romalılara görə tərcüməçi öz qabiliyyəti və sərbəstliyindən tam istifadə edərək əsərin tərcüməsini orijinaldan daha yaxşı, daha üstün əsərə döndərməlidir, orijinal sadəcə ilham mənbəyidir³.

Tərcüməçilər nələr etməmişlər?! Əlifbaların kəşfi, lüğətlərin yazılması, dinlərin yayılması, xarici mədəniyyətlərin tanınması və təbliği, elm və maarifin yayılması və zehni həyatın inkişafında əvəzsiz xidmət... Milli ədəbiyyatlara yeni məzmun və formaların gətirilməsi...

Tərcümədə kefin istəyən qədər sərbəstliyə malik olmaq orijinaldan uzaqlaşdırsa da, tərcüməçiyə öz dilində, alan dildə geniş meydan açmaq, qanadlanmaq imkanı verirdi. Avropada Renessans dövründə və 17-18-ci əsrlərdə tərcüməyə bu bucaq altında yanaşma əsas yer tuturdu. Fransız dili, məhz belə tərcümələrin nəticəsində yeni çalarlar almağa, güclənməyə başladı⁴. N.Boileau (N.Bualo) və Ch.Perrault (Ş.Perro) arasındakı qarşıdurma ilə başlanan, Fransanın ədəbi ictimaiyyətinin və ümumiyyətlə, mənəviyyat fəlsəfəsinin mərkəzində duran "*qədimlər və yenilər haqqında mübahisə*", antik irsə münasibət məsələsi də tərcümə fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədar idi. Homerin "İliada"sı və onun fransızcaya tərcüməsi ətrafında söylənen fikirlər mübahisələrdə mühüm yer tuturdu⁵.

W.Shakespeare'in (Şekspirin) fransızcaya tərcüməsi Fransada antik dövr ədəbiyyatı, neoklassik ədəbiyyatı, yeni forma və məzmun axtarışı kimi məsələləri qızğın mübahisə və müzakirə obyektinə çevirdi. Bu yeniliklər və meyllər Fransadan digər Avropa

ölkələrinə, Rusiyaya və Şərqə də keçdi, özünə tərəfdarlar tapdı⁶.

Tərcümə vasitəsilə insanlar digər millətlərin həyatı, arzu və istəkləri ilə yaxından tanış olmağa imkan tapır, özləri ilə onlar arasında dərin oxşarlıqlar olduğunu görür, dil, din və coğrafi fərqlərə baxmayaraq bəşərin eyni qayğılarla oturub-durduğunu yəqin edir. H.E.Nossack insanların açıqfikirli olmasında tərcümə edilmiş xarici ədəbiyyatların rolunu qeyd edərək göstərir ki, belə tərcümələr milli ədəbiyyatı çox milliyyətçi və çox əyalətçi olmaqdan qoruyur⁷.

Qazanılmış biliklərin, elmin bir ölkədən, bir elmi mərkəzdən digərlərinə yayılması, ötürülməsi - bəşəriyyətin inkişafında həlledici olan bu iş də əsasən, tərcüməçilərin üzərinə düşürdü. Yunan sivilizasiyasının əldə etdiyi nailiyyətlər islam öncəsi dövrdə suryani və pəhləvi (orta fars) dillərinə tərcümə edilirdi. 9 və 10-cu əsrlərdə Bağdadda fəaliyyət göstərən "Beyt-ül Hikmə" mədəniyyət tarixində ən böyük iz buraxmış tərcümə məktəblərindən biridir (bəlkə də birincisidir?!). "Beyt-ül Hikmə" öz zəngin kitabxanası, rəsədxanası, məktəbi olan bir elm ocağı idi. İslam sivilizasiyasının təşəkkülündə çox böyük rol oynamış olan bu müəssisədə hər şeydən əvvəl külli miqdarda mühüm əsərlər yunancadan ərəbcəyə çevrilirdi, ikinci yerdə suryanicədən (qədim aramidən), sonra isə müəyyən dərəcədə də pəhləvi və sanskrit dillərindən ərəb dilinə tərcümələr dayanırdı.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, elmi-fəlsəfi canlanma, iqtisadiyyat və idarəetmənin inkişafı tərcüməyə yüksək maraq oyadırdı və əksinə, tərcümə fəaliyyətinin güclənməsi bu sahələrin inkişafına həlledici təkan verirdi. Tibb, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, idarəetmə sahələrinə aid antik dünyada və qismən də Şərqdə yaranmış ən məşhur əsərlər ərəbcəyə tərcümə edilirdi. 9-cu əsrin ortalarından 10-cu əsrin sonuna kimi müsəlmanlar eşitdikləri, duyduqları qismən tanış olduqları intellektual xəzinəni, bəşəriyyətin

min ilə yaxın bir dövrdə əldə etdiyi və yaratdığı bilikləri intensiv tərcümələr vasitəsilə özünüküləşdirib şərh etməyə və inkişaf etdirməyə başladılar.

Dinə və tarixə aid əsərlərə əsasən biganə qalır, yunancadan şeir və dramları tərcümə etmir, ədəbiyyat üçün daha çox Şərqə baxırdılar. Bir misal olaraq sanskritdən tərcümə olunan "Pañçatant-ra"nı göstərmək olar. Əvvəlcə 6-cı əsrdə pəhləvi, sonra suryani dilinə və nəhayət, 8-ci əsrdə ərəbcəyə tərcümə olunub, "Kəlilə və Dimnə" adı ilə məşhurlaşan bu alleqorik rəvayətlər küllisi qərbə də yayılaraq dünyada ən çox tərcümə olunub oxunan əsərlər sırasına daxil oldu.

Poetik əsərlər yunancadan birbaşa tərcümə olunmasa da, fəlsəfə və digər sahələrə aid əsərlərin içində rast gəlinən şeirlərin tərcüməsi məsələsi yaranırdı. Əl-Cahiz (? -868) yazırdı: "*Şeirlər tərcüməyə yaxın gəlmir, onlar tərcümə edilməməlidir. Tərcümə edilərkən onların poetik quruluşu sınır; ölçü, ritm uyğunluğu itir, poetik gözəllik yoxa çıxır və şeirdə məlahətdən bir şey qalmır. Nəsrdə isə vəziyyət fərqlidir*"⁸.

Ərəb yazısının və dilinin inkişafında Quranın yazıya alınması və kanonik mətninin hazırlanması birinci, geniş tərcümə fəaliyyəti isə ikinci dövr hesab oluna bilər. Artıq 8-ci əsrdə ərəb dilinin böyük izahlı lüğətləri, qrammatikası və poetik metrikası yazılmışdı⁹. Nəticədə ərəb dili, haradasa yeddi əsr müddətində, elm dili statusu qazandı, müsəlman şərqə isə dünyanın əsas elm və mədəniyyət mərkəzinə çevrildi.

Harun əl-Rəşid, Əl-Məmun, Əl-Mənsur kimi xəlifələr, vəzirələr və digər xeyriyyəçilər tərcümə işinin inkişafına böyük həvəslə, ehtirasla yardım edirdilər. Hünayn ibn İshaq (latın adı Johannitus) kimi yüksək peşəkar tərcüməçilər elmin müxtəlif sahələrinə aid ən sanballı əsərləri ərəbcəyə çevirərkən transliterasiya edir, yeni terminlər yaradır, tənqidi mətn hazırlayır, tərcümədə hərfiliyi deyil, mənanı önə çəkir, zaman keçdikcə bu işi təkmilləşdirirdilər. G.Makdisi mənbələrə istinadən, Hünayn ibn İshaqın əməyini

xəlifə Əl-Məmunun necə qiymətləndirdiyini göstərir – "tərcümələrinin çəkisi qədər qızilla!" Təbii ki, yazarkən qalın kağıza üstünlük verən məşhur tərcüməçi çox varlı olmuşdu¹⁰. Tərcümə ilə ən savadlı və istedadlı insanlar, ö cümlədən həkimlər, riyaziyyatçılar, filosoflar məşğul olurdular; onlar tərcümə ilə yanaşı həmin əsərləri geniş şərh edir, tədqiqat aparırdılar. 8-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq çinlilərdən öyrənib qurduqları kağız sənayesini də geniş inkişaf etdirən müsəlmanlar elmin, təhsilin, texnologiya və mədəniyyətin inkişafına böyük töhfələr verdilər.

Afrikanın şimal hissəsini də ələ keçirən Xilafət 711-715-ci illər ərzində o qədər də ağır müharibələr aparmadan İberiya yarımadasının böyük hissəsini - İspaniyanın Visiqot krallığını fəth etməyə nail oldu. Avropa sonralar qaranlıq çağ adlandırılan, elmin və mədəniyyətin möhkəm ləngidiyi bir dövrdə yaşamaqdaykən ərəblərin (bərbərlərin) "Əl-Əndəlüs" (Əndülüs) adlandırdıqları bu dövlət islam dünyasının ən parlaq və yüksək intellektual mərkəzlərindən birinə çevrildi. Kordova (Qurtubə), Toledo (Tulaytulə), Saraqossa/Zaragosa (Sara-kusta), Qranada (Ğarnatə), Seville (İşbiliyyə) elmə, ədəbiyyat, dilçilik və fəlsəfəyə, memarlıq və musiqiyə geniş meydan verən və şərait yaradan çiçəklənən şəhərlər idi¹¹.

Müsəlman dünyası ilə həm dinc yolla, həm müharibələr aparmaqla ünsiyyətdə olan Avropa elm, təhsil, tibb, texnologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından çox geri qalmışdı. Bu ünsiyyət Avropanın gözlərinin açılmasında həlledici rol oynadı. 11-ci əsr Avropasında əvvəlki dövrlərə nisbətən həyat daha sabit və təhlükəsiz idi. Öyrənmək və çalışmaq həvəsi artmışdı, kimdən və necə öyrənmək, kimdən örnək götürmək məsələsi də aydın idi, Avropanın müsəlman dünyasından fərqli mədəni qonşusu yox idi.

11-ci əsrdə Əl-Əndəlüs artıq vahid dövlət kimi fəaliyyət göstərərək bilmir, parçalanma prosesi gedir, xristianların təzyiqi get-gedə

artırdı. Avropanın bu müsəlman güşəsində dövlətçiliyin zəiflədiyi bir dövrdə elm və sənətin zirvəyə qalxdığı da şeksiz idi. 1085-ci ildə xristianlar Toledo'nu zəbt etsələr də, müsəlmanlar və ərəbdilli yəhudilərin çoxu orada yaşamaqda davam edirdilər.

Müsəlmanların elm, sənət və mədəniyyətdə qazandığı uğurları mənimsəmək fikrinə düşən xristian Avropası ilə üstün müsəlman dünyası arasında ən əsas görüş yeri Toledo oldu. İslam elmi və mədəniyyətinin nailiyyətləri, eləcə də antik dövrün əsli qalmamış, amma ərəbcəsi ciddi şərhələrlə birlikdə geniş yayılmış olan elmi-fəlsəfi əsərləri 12 və 13-cü əsrlərdə Toledoda və bəzi başqa şəhərlərdə əvvəlcə latıncaya, sonralar həm də ispancaya tərcümə edilməyə başlandı.

Tərcümə işi böyük vüsət almışdı, Seville'dən John, Santalla'dan Hugh, Toledodan Mark ərəb və latın dilininin hər ikisini bildirdilər. Lakin uzaqlardan gələn Wales'li Robert Chester, Dalmatıyalı Hermann, İtaliyalı Plato Tivoli və Gerard Cremona tərcümə etmək üçün ərəb dilini öyrənir, üstəlik iki dili də yaxşı bilən yerli ispanlar və yəhudilərlə əməkdaşlıq edirdilər¹². Bu, Avropanın oyanışını hazırlayan böyük məktəb idi.

İspan ədəbiyyatının formalaşmasında da ərəb dilindən tərcümələr mühüm rol oynadı. 1251-ci ildə "Calila e Dimna" ("Hind nağılları"), 1253-cü ildə "1001 gecə nağılları"ndan Sindibadla bağlı rəvayətlər ərəbcədən tərcümə edilib yayılaraq ispandilli hekayəçiliyin ilk addımlarından biri oldu¹³. "Kəlilə və Dimnə"nin 13-cü əsrdə latıncaya tərcüməsi vasitəsilə digər Avropa ölkələri də bu əsərlə tanış olmağa başladı. Bu dövrdəki tərcümələr həm məzmun, həm də forma baxımından İspaniya, Portəgiz və fransız provençal ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Bu tərcümələrin təsiri olmasaydı "nə *Robinson Kruso* və, mümkündür ki, nə də *Qulliverin səyahətləri* yaranmazdı"¹⁴. Əlbəttə, şərq ədəbiyyatının bu və çoxsaylı digər nümunələri sonralar dəfələrlə tam və mükəmməl şəkildə əsas avropa dillərinə tərcümə olunub geniş yayılacaqdı.

Tədqiqatçıların fikrincə, o zamanlar Avropa kitabxanalarında (kilsələrdə), adətən bir neçə yüz kitab olardı, eyni dövrdə Toledoda təxminən üç yüz min ərəbcə əlyazmaların olduğu güman edilir – müqayisəyəgəlməz bu fərq müqayisə üçün yaxşı misaldır¹⁵. Avropada yeni yaranacaq universitetlərin elmi bazası da bu tərcümə fəaliyyəti ilə hazırlanırdı. Fəlsəfə, riyaziyyat, tibb kimi sahələrdə əsas qaynaqlar uzun müddət böyük müsəlman alimlərinin əsərlərindən ibarət olacaqdı. Siyasəti də bura əlavə etsək, Avropanın elmi və iqtisadi formalaşması ilə yanaşı, Avropa kimlik axtarışı, Avropa özünüdərkə də müsəlman şərqə ilə yarışda və rəqabətdə müəyyən olmaqdaydı...

3. Tərcümə, din və müqəddəs kitablar

Dilin inkişafında tərcümələrin həlledici rolu ayrıca mühüm bir mövzudur. Jean D'Alembert'in sözü yerinə düşür: "*sanballı tərcümələr dili zənginləşdirən ən sürətli və etibarlı yoldur*"¹. Digər tərəfdən, bütün dinlərinin geniş ərazilərə yayılmasında və bərqərar olmasında da tərcüməçilərin müstəsna rolu olub. Xüsusilə, dini kitabların tərcüməsi həm dinlərin yayılmasına, həm də o kitabların tərcümə olunduğu dilin qaydaya düşməsinə, yazı mədəniyyətinin inkişafına, dilin tərkib və ifadə vasitələri cəhətdən zənginləşməsinə birbaşa xidmət etmişdir. Hərçənd ki, bu xidmətin, bu təsirin şərqdə və qərbdə fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu da müşahidə olunur.

Buddizmin Hindistandan Şərqi Asiyaya yayılması missionerlərin və tərcüməçilərin böyük fəaliyyətinin nəticəsi idi. Başlanğıcdan müqəddəs yazıları pali, sanskrit, çin və tibet dillərində yazılmış olan Buddizmde ilkin müqəddəs dil konsepsiyası olmadığından başqa dillərə tərcümələrə mane olan heç nə yox idi². Artıq 7-ci əsrdə uyğurlar arasında da hakim din Buddizm olmuş və bu, dilə ciddi təsir göstərə bilmişdi: "*uygurcada bolca yer alan tercümelər, Uyğur şivesi üslubu ve stili üzerinde bariz tesirler*

yapmıştur" (Ahmet Caferoğlu)³. Ümumiyyətlə isə, orta əsrlərdə türklər təmasda olduqları dinlərin, demək olar ki, hamısına qulluq etməyə macal tapmışdılar - geniş ərazilərdə məskunlaşmış türk uluslarında məzdəizm, manixeizm, zərdüştlük, buddizm, iudaizm, xristianlıq müəyyən zaman kəsiklərində biri digərini əvəz etmiş, bəzən də yan-yanaya yayılmışdı. Görünür ki, o zamanlar da missioner və tərcüməçilərin işsiz qalmaq qorxuları olmamışdır. Genişqəlbliliyin qəribəlikləri və paradoksları da güclüdür; Ahmet Caferoğlunun fikrincə, çox müxtəlif tərcümə məktəblərinə mənsub olan tərcüməçilər "*Uygur edebi dilinin paraçlanması və şivələrə ayrılmasında geniş bir təsir yaratmaktan geri kalmamışdır*"⁴.

Martin Luther'in(1483-1546) orijinaldan (yunanca və ibrancədən) tərcümə etdiyi Bibliya alman dilinin inkişafında çox böyük rol oynamışdır - mütəxəssislərin yekdil fikri belədir. Filoloji səliqəni deyil, şərhli və aydınlığı əsas prinsip hesab etməklə o, müqəddəs kitabı danışq alman dilinə çevirməyə çalışmışdı. Bununla o, almanlar arasında canlı xalq dilini yazılı dilə çevirmək kimi tarixi mərhələnin şəksiz lideri oldu. Onun tərcüməsi, özü demişkən, "*ürəyə nüfuz edir, onda yenidən səslənir*"⁵. Bu tərcümə ilə M.Luther alman milli dilinin leksika və xüsusilə də üslubiyət baxımından inkişafına güclü təkan verdi.

Bibliyanın orijinaldan ingiliscəyə tərcümələri haqqında da, xüsusilə M.Luther'in müasiri olan William Tyndale (1495-1536) barədə oxşar sözlər demək yerinə düşür. Yunancadan və ibrancədən sadə danışq ingilis dilinə çevirdiyi Bibliya ilə Tyndale, bir çox nüfuzlu rəylərə görə, ingilis dilinin atası adlandırılmağa G.Chaucer'dən daha çox layıqdır⁶. Lakin tərcüməçilik heç də həmişə xoşbəxtliyə aparmayıb; Bibliyanın ingiliscə yayılmasının qəti əleyhinə olan kral 8-ci Henry'nin və katolik kilsənin birgə tapşırığı ilə bu tərcümə xalq qarşısında yandırıldı. Çap olunmuş

bütün nüsxələrin Avropadan alınıb yandırılması haqqında Londonda əmr verilmişdi, bu yolla satılan kitabların pullarını alan Tyndale isə kitabları yenidən çap etdirirdi. O zaman nəşr edilmiş on səkkiz min kitabdan yalnız ikisi bu günə salamat gəlib çatıb.

Tyndale əleyhinə açılmış cəbhədə kral və kilsə ilə yanaşı "Utopiya"nın müəllifi Thomas More da vardı. Parlamentin üzvü, sonra isə İngiltərənin lord-kansleri (lord chancellor), yəni ikinci adamı olan T. More Bibliya və onun tərcüməçisi Tyndale əleyhinə yazdığı kitablarla öz qatı düşməninin kilsədən dönük, bidət elan edilməsinə nail olmuşdu. Son nəticədə Avropada gizlənən Tyndale həbs edilmiş, il yarımına yaxın həbsxanada yatdıqdan sonra əvvəlcə boğulub sonra yandırılmışdı. Deyilənə görə onun ölümqabağı son sözü "*Allah, İngiltərə kralının gözlərini aç*" olmuşdu⁷. Qədər in ciltvəsi insanları izləməkdən əl çəkmir - Tyndale'in ölümə məhkum olunmasında böyük rol oynayan T.More kralla arası möhkəm deydiyindən Tyndale hələ sağ ikən, 1535-ci ilinin ortalarında, başı kəsilməklə ömrünü başa vurdu.

Avropanın mütəfəkkir insanları bu dövrdə tərcümə fəaliyyətini cəmiyyətin maariflənməsi, yeni ideyaların yayılması üçün çox mühüm hesab edir və özləri bu işlə birbaşa məşğul olurdular. 16-cı yüzilliyin birinci yarısında Avropada sosial-psixoloji mühiti müəyyən edən Rotterdamlı Erasm, M.Luther, T.More kimi hərtərəfli, yaradıcı insanlar və W.Tyndale kimi görkəmli dilçi və ədəbiyyatçı - bu görkəmli insanların hər biri həm də istedadlı tərcüməçi idi.

Renessans Avropasında mətbəə-çap işinin geniş vüsət alması, antik dövrə böyük maraq, Bibliyanın yerli - milli dillərdə oxunulması, müxtəlif ölkələrdə çoxsaylı ali təhsil ocaqlarının açılıb fəaliyyət göstərməsi, yeni dünyanın kəşfi - bütün bunlar tərcümə fəallığının kəskin sürətdə artmasına gətirib çıxardı. Tərcüməçilərin məqsədi isə çox zaman oxucuları orijinal əsərlə tanış etməklə yanaşı, bəlkə ondan da artıq, doğma dili zənginləşdirmək idi⁸.

Orta əsrlər müsəlman şərqində tərcümə işinin vəziyyəti Avropadakından, xristian dünyasından xeyli fərqli idi. "*Rəhmli və mərhəmətli olan Allah tərəfindən nazil edilmiş*" (41:2) Quranın, yəni ərəbcə deyilmiş Allah sözünün başqa müsəlman dillərinə tərcüməsi doğru hesab olunmurdu, "*Biz onu ərəbcə bir Quran olaraq nazil etdik ki, bəlkə (mənasını) anlayasınız*" (12:2). Ərəb dili İslamda ilahiyyətin dili idi. Ərəb dilinin uzun müddət həm də elmi dil olması onun böyük nüfuzunu bir daha hişf edir, başqa dilin rəqabətə girməsinə, xüsusilə ilahiyyətdə, imkan vermirdi. Orta əsrlərdə Quranı ancaq şərh və ya təfsir etmək məsləhət görülürdü; o zamanlar bəzi türk ləhcələrində tərcümə-təfsirlər əmələ gəlsə də, onlar geniş yayılmamışdı. Müsəlman ölkələrində Quranın izahlı tərcümələrinin böyük əksəriyyəti müasir dövrə təsadüf edir. Azərbaycanca bu iş 20-ci əsrin əvvəllərində başlandı, Sovetlərin dağılması ərəfəsində isə bu günkü tələblərə cavab verən tərcümələr, o cümlədən, Z.Bünyadov və V.Məmmədaliyevin tərcüməsi meydana çıxdı⁹.

Maraqlıdır ki, Quranın latıncaya ilk tərcüməsi 1142-43-cü illərdə başa çatdırılmış və sonralar 1543-də bir sıra teoloqların, o cümlədən Martin Luther'in şərhləri ilə Baseldə çap edilmişdi. 1986-cı ilə olan məlumata görə Quran təqribən 70 dilə tərcümə edilib, ümumilikdə 2668 dəfə çap olunmuşdu¹⁰.

Mütəxəssislərin rəyinə görə Quranın islam öncəsi ərəb poeziyasına məxsus gözəlliyi və təsvirəgəlməz incə çalarları onun başqa dillərə çevrilməsi məsələsinə tək dini-fəlsəfi mətnin tərcüməsi kimi deyil, bəlkə də, birinci növbədə poetik tərcümə problemi kimi baxmağa məcbur edir.

Müsəlmanlar arasında dini və adət-ənənələrlə bağlı mərasimlərdə Quranın ancaq ərəbcə oxunması barədə ümumi bir razılığın olması da uzun müddət Quranın tərcümə məsələsini lüzumsuz hala gətirmişdi. Bu razılıq cəmiyyətdə geniş müzakirə nəticəsində əldə olunmuş razılıq deyildi (belə geniş müzakirələrin aparılması təbii və ağılabatan deyildi). Bu, yalnız ilahiyyətçilər və din xadimləri

arasında qəbul olunmuş və cəmiyyətin də etiraz etmədiyi və ya biganə qaldığı bir razılıq olmuşdur.

Bibliyanın yuxarıda söylədiyimiz tərcümələri canlı xalq dilinə yaxın olduğundan Avropada milli dillərin inkişafına böyük təsir göstərmişdi. Şərqdə Quranın əsasən tərcümə edilməməsi, tərcümə edildikdən sonra belə, məktəb və mədrəsələrdə, dini ayinlərdə onun yenə də ərəbcə oxunması Quranın milli dillərin və milli təhsilin inkişafında mühüm rol oynamasına gətirib çıxarmadı. Məsələn, məktəblərdə ərəbcə əzbərlənməsi əvəzinə Quran vaxtında azərbaycancaya tərcümə edilib məktəblərdə uşaqların doğma dilində tədris olunsaydı, bu, yəqin ki, maarifin, dilin və bu yolla milli kimliyin də inkişafında mühüm rol oynaya bilərdi¹¹.

Təbii ki, burada məqsədimiz tarixi keçmişimizi təftiş etmək, qaralamaq və ya bəzəmək deyil, sadəcə şərqlə qərbin getdiyi yollar arasındakı oxşarlıq və fərqlərə tərcümənin iti gözü ilə qısa sınaycı nəzər salmaqdır.

4. Qərbdə və Şimalda bədii və poetik tərcümə barədə deyilənlərdən

Almaniya və Fransada 18-ci əsrin ortalarından başlayaraq bədii tərcümədə xarici dillərin doğma dillə bərabər hüquqlu olması və ümumiyyətlə, tərcümədə orijinal mətnə hörmət məsələsi ciddi şəkildə ortaya atıldı, əsaslandırıldı və əksəriyyətin qəbul etdiyi mühüm prinsipə çevrildi. Xarici-qaynaq dildə yazılmış şeirin tərcüməsində orijinalın məzmun və formasına böyük məsuliyyətlə yanaşılmasının zəruri olduğunu vurğulayan A.Schopenhauer "*şeirlər tərcümə edilə bilməz, onlar ancaq yenidən yaradıla bilər, bu isə, demək olar ki, həmişə yöndəmsizlik deməkdir*"¹deyər poetik tərcümənin digər tərcümə növlərindən kəskin şəkildə fərqləndiyini vurğulayırdı. Onun, Matthew Arnold'un və W. von Humboldt'un fikrinə görə tərcümə zamanı orijinaldakı sözlərə və

ümumiyyətlə, xırdalıqlara deyil, bütöv ifadələrə, mətnin müstəqil fikir daşıyıcısı olan vahidlərinə ekvivalentlər axtarmaq lazımdır.

Poeziya bir dilin daxili gözəlliyindən, yüz illər, min illər boyu toplanmış frazeoloji-idiomatik ifadə vasitələrindən, güc və enerjisindən şair fantaziyası və fərdiliyi ilə ortaya çıxarılan zəriflikdir. Belə poetik əsərin, zərif bütövlüyün incə tellərlə bir- birinə bağlanmış ayrı-ayrı parçalarına başqa dildə ekvivalent tapmaq, uyğun parçaları o dilin, yəni hədəf dilin daxilində ölçüb-biçib yenidən bir-birinə bağlamaq, eyni gözəllikdə ifadə etmək nə dərəcədə mümkündür? Orijinal şeir tərcümə nəticəsində üslub baxımından hədəf dilə transplantasiya olunmalıdır, köçürülməlidir - başqa variantları W. von Humboldt məqbul saymırdı. Poeziyada belə ekvivalentliyin çox çətin məsələ olduğunu deyən W. von Humboldt maraqlı bir fikir irəli sürmüşdü: bir əsər - orijinal ayrı-ayrı şairlər tərəfindən hədəf dilə yalnız bir neçə dəfə tərcümə edildikdən sonra ona müəyyən dərəcədə yaxınlaşdığımızı iddia etmək olar.

Henry Wadsworth Longfellow isə yaradıcı tərcümə deyilən fəaliyyətin, tərcümədə qafiyə işlətmənin, müəllif fikrinin azca belə tərpətilməsinin tam əleyhinə idi: "...*Tərcüməçinin işi müəllifin nə dediyini (oxucuya) çatdırmaqdır, onun nə demək istədiyini izah etmək deyil; bu şərhçinin işidir*"². Sonralar V.Nabokov da eyni fikirləri müdafiə edəcək, daha dəqiq deməyə çalışsaq, əks fikirlərə qarşı kəskin hücumla keçəcəkdə.

A.W.Schlegel və M.Arnold tərcüməçinin orijinalın yazıldığı dili, baş verdiyi dövrü, müəllifi və onun yaradıcılığını yaxşı bilən mütəxəssislərlə, alimlərlə əməkdaşlıq etməsini, onlarla sıx əlaqədə işləməsini zəruri hesab edirdilər. Tərcümə işinin fənlərarası xarakter daşması bu əməkdaşlığın faydalı olduğunu, daha doğrusu onun zəruri olduğunu göstərir³. Əlbəttə, çox az rast gəlinərsə də, tərcüməçi (şair!) özü geniş əhatəli və hərtərəfli insan, yüksək savadlı mütəxəssis ola bilər, bu, əlbəttə, xoşbəxtlikdir və belə olan halda tərcüməçi bilmədiklərini də öyrənə-öyrənə başını sallayıb öz məsələlərini özü araşdıracaq və rahatca (belə demək

mümkünsə) tərcüməsi ilə məşğul olacaq.

John Dryden poetik tərcümənin ağırlığını obrazlı şəkildə qandallı ayaqlarla kəndirbazlıq etməyə bənzətmişdi; adam ehtiyatlı tərپənib özünü yıxılmaqdan qoruya bilər, lakin bu halda ondan gözəl və səliqətli hərəkət gözlənilməli deyil⁴. Bu barədə daha bir obrazlı ifadə Anna Axmatovaya məxsusdur: "*məlumdur ki, öz şeirlərində qafiyələr qanadırsa, tərcümədə onlar ağır çəki daşına çevrilirlər*"⁵.

Ümumiyyətlə, tərcümə haqqında, xüsusilə də poetik əsərlərin tərcümə prinsipləri haqqında tərcüməçi, şair və alimlərin fikri heç zaman yekdil olmamış, 19-cu əsrdən üzü bu yana isə bu sahədə fikir birliyi deyil, fikir müxtəlifliyi, daha dəqiq desək, ziddiyyətli fikirlər silsiləsi hökm sürmüşdür. Tərcümə edənlər və tərcüməni dəyərləndirənlər qarşısında "mincavablı" suallar dayanmışdır. Orijinala nə dərəcədə sadıq olmaq lazımdır və ümumiyyətlə, bu sadıqlıq nə deməkdir? Tərcümədə oxucunun marağı necə təmin edilməlidir, hədəf dilin şeir əənənəsi nə dərəcədə nəzərə alınmalıdır? Şeirin tərcüməsində qafiyələnmə mühümdürmü? və s. və s.

Görkəmli teoloq və filosof F. Schleiermacher'in 1813-cü il iyunun 24-də Berlində Royal Elmlər Akademiyasında oxuduğu mühazirədə maraqlı bir fikir söyləmişdi, ona bu gün də tez-tez istinad edilir: "*Ya tərcüməçi yazıçını mümkün olduğu qədər rahat buraxır və oxucunu yazıçıya doğru aparır, ya da o, oxucunu mümkün olduğu qədər rahat buraxır və yazıçını oxucuya doğru aparır*"⁶. Bu sadə və parlaq ideya müasir dövrdə də tərcüməyə aidyyəti olan tədqiqatlara işıq tutur, yol göstərir, nəzəri ümumiləşmələrə aparıb çıxarır. Bu cür fikirlərə söykənən mülahizələr əsasında tərcümələr təsnif olunur (J.Dryden, J.W. von Goethe, R.Jakobson), təriflənir və ya tənqid edilir⁷.

Schleiermacher'in yuxarıda gətirdiyimiz fikrini elə həmin 1813-cü ildə(!) Goethe'nin "Viləndın xatirəsinə" söylədiyi nitqindən götürülmüş bir fikirlə tutuşdurmaq, zənnimcə, maraqlıdır: "*İki*

*tərcümə maksimi mövcuddur: Biri tələb edir ki, yad xalqın müəllifini bizə çatdırsınlar və biz ona özümüzünkü kimi baxa bilək, digəri bizdən tələb edir ki, biz özümüz qürbətə yollanaq və onun danışıq və xüsusiyyətlərini mənimsəyək*¹⁸. Bunlar, iki alman mütəfəkkirinin eyni zamanda söylədiyi və bir-birindən yalnız ifadəsinə görə fərqlənən, lakin tam eyni mənanı verən fikirləridir! Avropa və Şimali Amerikada tərcümə məsələləri ilə bağlı ədəbiyyatda birinci müəllifin sözləri çox geniş işlənir, təəssüf ki, Goethe'nin sözlərinə söykənərək çıxış edənlərlə biz tanış deyilik.

5. Azərbaycanca tərcümə. Orta əsrlər

12-13-cü əsrlər ərzində Azərbaycan elm və mədəniyyətin yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdən biri idi. Gəncə, Şirvan, Təbriz və digər şəhərlər elmi-mədəni mərkəzlər idi, ölkədə tibb, fəlsəfə və ilahiyyət, riyaziyyat və astronomiya üzrə tədqiqatlar aparılırdı. Həmin dövrdə Azərbaycanda və bütün Şərqdə ədəbiyyata, xüsusilə poeziyaya meyl güclü idi, müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasında poeziya ilə yanaşı şeirlə müşayiət olunan, şeirlə xüsusi ritm qazanan, musiqiləşən hekayə və dastanlar da geniş yayılmışdı və sevilirdi. Lakin poeziya sahəsində bir dildən başqa dilə tərcümələr dəbdə deyildi.

Azərbaycan şairi, farsdilli klassik poeziyanın nəhənglərindən biri - Nizami Gəncəvi (1141-1209) "Mətləin təzələnməsi" adlı qəsidəsində elmi mətnlərlə poetik əsərlərin tərcümələri arasındakı kəskin fərqə işarə vurur. Belə ki, elmi (qeyri-poetik!?) mətnlərin "*sözləri libasını dəyişərsə, mənasını saxlamaqla başqa don geyinər*", yəni söz və ifadələri tərcümə etməklə mətni başqa dildə yenidən bərpa etmək mümkündür, don (dil!) dəyişsə də məna saxlanılır. Lakin

*"Şeir in bir üslubu var ki, bir dildən çevrilsə
Tərcümə etmək nədir, onu yazmaq da olmaz"*¹,

Başqa sözlə desək, şeiri tam tərcümə etmək mümkün deyil, orijinal ilə alan dildəki tərcümə ekvivalent ola bilməz.

Tərcümə əvəzinə nəzirə yazmaq və ya orijinal əsərə dəyişiklik və müəyyən əlavələr etməklə öz əsərini yazmaq hamının getdiyi baş yol idi. Nəzirədə süjet orijinala çox yaxın ola bilərdi, forma bənzərliyi də böyük ola bilərdi; hərfi mənada plaqiat məsələsinə ciddi fikir verilmirdi². Lakin bunun fərqi varanlar və narahat olanlar da vardı. Nizami ondan oğurlayanları qınayarkən öz böyüklüyünü yada salır və təsəllisini də bundan alır: *"O oğurlayır, mən utandığımдан əriyirəm... İki dünyanın xəzinəsi əlimdədir... Əliaşağılara sadağa vermək mənə vacibdir"* deyir³.

Nəzirəçi üçün orijinalın öz dilində və ya başqa dildə olmasının da fərqi böyük deyildi. Nəsirəddin Tusi (1201-1274) ona edilən təklifi - məşhur ərəb müəllifi İbn Misgəvehin əxlaqın saflaşdırılması haqqında "Ət-Təharə" əsərini fars dilinə çevirməyi qəbul etmək əvəzinə, əsərə daxil olmayan iki yeni məsələni də əlavə etməklə daha yaxşısını-öz kitabını yazmağı daha məqsədəuyğun hesab etmişdi və beləliklə "Əxlaqi-Nasiri" əsəri işıq üzü görmüş və şöhrətlənmişdi. Bu əsərdən gətirdiyimiz və N.Tusinın tərcüməyə münasibətini nümayiş etdirən bir parçaya fikir verək: *"Bu qədər gözəl mənalari çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub burovuz paltar geyindirmək adamı meymun halına salıb eybəcərləşdirməyə oxşar, hər zövq sahibi bunu gördükdə özünü qeybət və məzəmmətdən saxlaya bilməz"*⁴. Onu da deyək ki, "Ət-Təharə" də, "Əxlaqi-Nasiri" də nəsrə yazılmışdı, yəni hətta nəsrə yazılmış əsəri tərcümə etmək belə təqdirəlayiq iş hesab olunmurdu. Şərqdə böyük tərcümələr dövrü arxada qalmışdı.

M.Füzuli öz ustadı hesab etdiyi Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərini tərcümə etmək üzərində heç düşünmədi, Nizaminin süjet xəttinə çox yaxın qalmaqla türkcə (orta azərbaycan dilində) öz eyniadlı əsərini yazmağa girişdi.

Beləcə, orta əsrlər müsəlman şərqində bədii tərcümə işi yara-

dıcılığın digər sahələri ilə müqayisədə zəif idi, poetik tərcümə isə yox dərəcəsinə qədər, əvəzində saysız-hesabsız bənzətmələr, nəzirələr yazılırdı. Tərcümələr edildikdə də orijinal mətnlə çox sərbəst davranılır, süjet dəyişdirilir, həcm də dəyişir, adətən böyüyürdü. Bu böyük sərbəstlik dərəcəsi, yəqin ki, müəllifin öz kimliyini ortaya qoymaq istəyi ilə də bağlı idi. Orta əsrlərdəki bəzi sərbəst – yaradıcı tərcümələrin orijinal əsər, yoxsa tərcümə olduğu barədə fikirlər indinin özündə də birqiymətli deyil, haçalanır.

Artıq 13-cü əsrdən başlayaraq Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı tərcümə lüğətləri tutulurdu. Ərəb və ya farsca yazılmış mətnləri anlamaq üçün çox vaxt sözlərin azərbaycan türkcəsində mənasını göstərməklə sətiraltı tərcümələrdən istifadə edilirdi. 15-16-cı yüzilliklər ərzində əzəmət olsaydı da dilimizə tərcümələr edilirdi, Nəsimi və Füzuli də yaradıcı, yəni sərbəst tərcüməyə biganə deyildilər. Bəzi hallarda epik poemanı başqa dilə nəslə çevirirdilər, belə tərcümələr adətən orijinalın məzmununu önə çəkmək, daha doğrusu onu saxlamaq məqsədi güdürdü. Daha sonrakı əsrlərdə tərcümələrin sayı artmaqla yanaşı əhatə dairəsi də genişləndi - bədii ədəbiyyat, hesab, tibb, tarix, coğrafiya⁵... Lakin kitabların geniş yayılmasına səbəb ola biləcək mətbəə üsulu ilə çapı müsəlman şərqinə gəlib çatmamışdı, həmçinin xalq təhsilinin əhatə dairəsi dar olduğundan bu tərcümələr cəmiyyətin dəyişməsində böyük rol oynamağa qadir deyildi⁶.

Orta əsrlərin məzmunca zəngin, dil və forma etibarilə rəngarəng Azərbaycan ədəbiyyatını üç qola ayırmaq mümkündür:

1. Azərbaycanlı şairlərin farsca, bəzən də ərəbcə yazdığı divan ədəbiyyatı (Nizami, Xəqani, yeni dövrdə A.Bakıxanov - Qüdsi kimi).
2. Ərəb və xüsusilə, farsdilli poeziyanın təsiri ilə yaranan, fars və ərəb ağırlıqlı azərbaycan türkcəsində yazılan divan ədəbiyyatı (Nəsimi, Füzuli kimi). Bu qəbildən olan şairlər fars və ərəb dil-

- lərində də yazırdılar. 17-ci əsrin görkəmli şairi Saib Təbrizi azərbaycanca əsərlərindən qat-qat çox farsca yazırdı.
3. Sadə xalq dilində yaranan, bir qismi sonralar folklor adlanacaq ədəbiyyat (Kitab-i Dədəm Qorqud, Koroğlu, Molla Pənah Vəqif, aşiq ədəbiyyatı və nağıllar kimi).

6. Azərbaycan ədəbiyyatından tərcümələr.

19-cu əsr. Başlanğıc

19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı Qərbdə və Rusiyada tanınmaq və tədqiq olunmaq dövrünə qədəm qoydu; həm zəngin Azərbaycan və ümumtürk folkloru, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələri qərb dillərinə tərcümə olunmağa başladı.

Avropa qapıları Azərbaycan ədəbiyyatının üzünə Almaniyada açıldı. 1814-cü ildə Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) Dresden kraliyyət kitabxanasında "Kitab-i Dədəm Qorqud"un əlyazmasını aşkara çıxararaq öz əli ilə üzünü köçürdü və "Təpəgöz" boyunu almancaya tərcümə edib 1815-ci ildə nəşr etdirdi - bu, böyük dastanın dünyaya elan edilməsi və Qorqudşünaslığın ilk addımı idi¹. 1818-ci ildə Joseph von Hammer Nizami Gəncəvidən almancaya müəyyən tərcümələr edib Avropada ilk dəfə onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verdi. J.W.Goethe 1819-cu ildə nəşr olunan "Qərb-Şərq Divanı"nda həm "Kitab-i Dədəm Qorqud"-la bağlı bir rəvayət, həm də Nizami barədə söhbət açmışdı². Bir qədər sonra fransız, rus və ingiliscə danışan ölkələrdə də Nizamini tərcümə və tədqiq etməyə girişdilər³. 1825-ci ildən başlayaraq çoxsaylı Azərbaycan nağılları rusçaya çevrilib müxtəlif dərgilərdə çap olunurdu.

1843-cü ildə Alexander Chodzko Londonda "Koroğlu" dastanının bir variantını ingiliscə çap etdirdi, onun əsasında fransızca, rusca, almanca Koroğlu haqqında müxtəlif rəvayətlər işıq üzü

gördü və rəğbət qazandı. George Sand və Henry Wadsworth Longfellow kimi məşhurlar "Koroğlu" ilə yaxından maraqlanmış, onun səmimi və coşqun təbiətinə vurulmuş, dastanın romantik süjetlərindən qaynaqlanıb ilhamlı əsərlər yaratmışdılar.

Ümumiyyətlə, ərəb, fars, türk dilli zəngin Yaxın Şərq xalqları poeziyasının, eləcə də bu bölgə ilə etnik-mədəni yaxınlığı olan Hindistan və onun ətrafında yaşayan xalqların poeziyasının Avropa dillərinə tərcüməsi tarixi maraqlı və kifayət qədər geniş mövzudur, burada bu mövzu barədə hər hansı bir söhbət açmaq fikrimiz və imkanımız yoxdur. Sədinin "Gülüstan" əsərinin fransızcaya tərcüməsinin (1634) şərq dillərindən çevrilmiş ilk nümunələrdən biri olduğu güman edilir.

Qərbin elmi dairələrində Azərbaycan tarixi və azərbaycan dili üzrə tədqiqat sahəsində ilk mühüm addımı, görünür ki, görkəmli şərqşünas Mirzə Kazım bəy (1802-1870) atmışdır. Onun elmə verdiyi töhfələr Rus və Avropa alimləri tərəfindən vaxtında və çox yüksək qiymətləndirilmişdi. Rus şərqşünası V.V.Qriqoryev M.Kazım bəyi: "*Hal-hazırda tək bizdə deyil, bütün Asiyada və bütün Avropada ən görkəmli şəxsiyyətlərdən biri - Asiyalı, dərin müsəlman təhsili ilə əsaslı bələd olduğu Avropa elmini özündə birləşdirən, ərəb, fars, türk, eləcə də ingilis, fransız, rus dillərini eyni dərəcədə mənimsəyib və bu altı dilin hər birində yazan və çap olunan...*" alim kimi təqdim edirdi (1849)⁴.

Kazan və Peterburq universitetlərində tədqiqat aparən və yüksək vəzifələrdə çalışan, geniş bilik və əhatə dairəsinə malik olan alim, o cümlədən, doğma Azərbaycanla bağlı fundamental əsərlər yazmışdır. O, Azərbaycan tarixinə aid qiymətli qaynaq hesab olunan "Dərbənd-namə"nin çox müxtəlif və qarmaqarışq əlyazmaları əsasında tənqidi mətnini hazırlamış və rus, ingilis, fransızca şərhlər yazmışdı. Bu iş, eləcə də rusca nəşr etdirdiyi (1839), "Türk-tatar dilinin qrammatikası" Azərbaycanşünaslığa və ümumiyyətlə Türkşünaslığa böyük töhfə verən əsərlər kimi elmi dairələrdə geniş

əks-səda doğurmuşdur⁵.

Poliqлот alimin geniş tərcüməçilik fəaliyyəti olub, elmi mətnlərin tərcüməsi ilə yanaşı Sədinin "Gülüstən"ını rusçaya çevirib çap etdirmiş (1829), azərbaycanca-rusca lüğət hazırlamağa girişmiş, onun tələbəsi İosif Eryak isə A.S.Puşkinin "Bağçasaray fantanı" poemasını türkcəyə tərcümə etməyə başlamış, çox təəssüf ki, bunların hamısı yarımçıq qalmışdır⁶.

Fars dilini və azərbaycan türkcəsini və ümumiyyətlə Şərqi öyrənmək üçün Tiflisdə Mirzə Şəfi Vazehdən (1794-1852) dərs alan alman şairi və tərcüməçisi Friedrich Bodenstedt onun şeirlərini almançaya çevirib 1851-ci ildə "Die Lieder des Mirza - Schaffy" ("Mirzə Şəfi nəğmələri") adı ilə nəşr etdirdi. Bu "Nəğmələr" qısa zamanda bütün Avropada məşhur oldu, almançadan bir çox dillərə, o cümlədən rusçaya tərcümə olundu, şeirlərinə musiqilər yazıldı. 1851-dən 1873-cü ilə qədər "Nəğmələr" alman dilində 47(!) dəfə nəşr olundu. Bu qədər qeyri-adi marağı gözləməyən F. Bodenstedt 1874-cü ildə nəşr olunan yeni kitabında "Nəğmələr"in əsl müəllifinin Mirzə Şəfi deyil, özü, yəni Bodenstedt olduğunu bəyan etdi (bu məsələnin bir daha, yenidən araşdırılmasına ehtiyac duyulur...). 1922-ci ilə kimi "Nəğmələr"in almanca nəşrlərinin sayı 169-a (!) çatdı⁷.

Hər halda F. Bodenstedt öz tərcüməsi ilə Mirzə Şəfinin əsərlərinin, tərcümədə olsa da, qorunub saxlanması, tanınması və şöhrətlənməsinə səbəb oldu. Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti və yaradıcılığının 20-ci əsrdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməsinin əsas səbəbi də məhz Bodenstedt'in tərcüməsi, daha doğrusu, bu tərcümənin Avropa və Rusiyada geniş yayılması olmuşdu.

Maraqlıdır ki, J. von Hammer'in yuxarıda qeyd etdiyimiz kitabında Ömər Xəyyam haqqında da məlumat vardı, onun 25 rübaininin almançaya tərcüməsi verilmişdi⁸. Lakin, bu, Xəyyamı Avropa və Amerikada tanıda bilməmişdi. Xəyyamın bəxti 1859-cu ildə

Edward Fitzgerald'ın ingiliscəyə tərcümə etdiyi 75 rübai ilə açılacaqdı (kitab tərcüməçinin adı göstərilmədən anonim çap olunmuşdu). Bu tərcümə əvvəlcə diqqəti cəlb edə bilməmişdi. Tərcümənin E. Fitzgerald'a məxsus olduğu rübailərin yalnız 1875-ci il nəşrində qeyd edilmişdi⁹. Bu əsər böyük riyaziyyatçı və astronom Ö. Xəyyamı bütün dünyada, o cümlədən Şərqdə, öz vətəni İranda böyük şair kimi yenidən tanıtdı. Tərcümənin uğuru isə qeyri-adi və gözlənilməz dərəcədə yüksək idi, şeirlər başgicəlləndirici bir dünya şöhrəti qazanmış, ingilisdilli ədəbiyyat tarixində özünə klassik əsər kimi yer qazanmış, ən geniş dairələrdə oxunan və sevilən bir poemaya dönmüşdü. 1863-cü ildə Jhon Raskin kimliyi hələ məlum olmayan tərcüməçiyə ünvanladığı məktubunda yazırdı: "*zənn edirəm ki, bu günə qədər heç vaxt bu poema kimi böyük, parlaq bir şey oxumamışam*"¹⁰.

Bodenstedt Tiflisdə olarkən A. Bakıxanovla da tanış olmuş və onun doqquz şeirini tərcümə edib 1864-cü ildə öz kitabında "Abbasqulu xanın divanından" başlığı ilə çap etdirmişdi. A. Bakıxanovun öz sağlığında bir neçə şeiri də polyakcaya (və bir qədər sonra ruscaya) tərcümə edilərək çap olunmuşdu¹¹.

Beləliklə, 19-cu yüzillikdə yaşamış azərbaycanlı müəlliflərin bir sıra şeirləri orijinalda deyil, almanca, polyakca və rusçada tapılmış və azərbaycancaya yalnız sonralar – sovet dövründə tərcümə edilmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İsmayıl bəy Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım" əsəri (romantik hekayəsi) də 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində çap olunmuş və o, azərbaycanlı oxuculara yalnız 104 il sonra, 1939-cu ildə fransızcadan tərcümə edilərək çatdırılmışdır¹².

M.F.Axundzadənin beş komediyası əvvəlcə yazıldıqları azərbaycan dilində deyil, müəllif tərəfindən çevrilərək kitab şəklində Tiflisdə rus dilində çap olunmuş (1953), hətta bəziləri o illərdə Tiflis Rus teatrında oynanılmışdır. 19-cu əsrdə Axundzadənin komediyaları bir sıra qərb, şərq və qafqaz dillərinə də çevrilmiş və xeyli rəğbət qazanmışdı. Onun farsca yazdığı "A.S.Puşkinin ölü-

münə Şerq poeması" ruscaya sətri tərcümə olunaraq "Moskovskiy Nablyudatel" jurnalında (1837, mart) çap olunmuşdu. Sonralar Mirzə Fətəlinin Osmanlı-Rusiya savaşı münasibətilə Qasım bəy Zakirə müraciətən yazdığı şeir, eləcə də Q.Zakirin ona cavabı ruscaya sətri tərcümədə "Kavkaz" qəzetində (1854) dərc olunmuşdu.

A.Bakıxanov və M.F.Axundzadə özləri tərəfindən ruscaya tərcümə edilmiş və rusdilli dostları tərəfindən üslubiyyət və dil cəhətdən təshih olunmuş bir sıra əsərlərini, təəssüf ki, maddi çətinliklər və ya siyasi səbəblər üzündən zamanında çap etdirə bilməmişdilər¹³.

Azərbaycan poeziyasının və ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbiyyatının başqa dillərə sonrakı tərcümə tarixi barədə söhbəti davam etdirmək əvəzinə üzümüzü başqa tərəfə çevirib, avropa dillərindən azərbaycancaya bədii və poetik tərcümə məsələlərinə bir işıq tutmaq fikrimiz var.

7. Azərbaycan dilinə tərcümələr. Abbas Səhhət

Həmin 19-cu yüzillikdə dünya ədəbiyyatından azərbaycan türkcəsinə tərcümələr müqayisə olunmayacaq dərəcədə az idi. Abbas Səhhət yazırdı (1912): *"Avropalılar (...) ərəb və farsın məşhur ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə tamamilən tərcümə etmişlər. Belə olan surətdə biz nə üçün avropalıların əsərini öz lisənimizə tərcümə etməyəək? Bilmədiyimizi nə üçün öyrənməyəək?"*¹⁴.

Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz kimi böyük fars şairlərinin əsərləri hərdən-hərdən, iri miqyasda olmasa da, azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilirdi. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində də belə tərcümələrə rast gəlinirdi (Sabir, M.Hadi,...). Lakin tamam yeni nəfəs, yeni fikir və yeni formaların poeziyamıza daxil olması baxımından qərb dillərindən və rus dilindən tərcümələr daha maraqlı idi. Bu işin pioneri 1834-cü ildə İ.A.Krılovun "Eşşək və bülbül" təmsilini tərcümə edən A.Bakıxanov hesab olunur. M.Ş.Vazehin ruscadan

A.F.Veltmanın bir şeirini azərbaycancaya çevirdiyi məlumdur. Sonralar 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəllərində S.Ə.Şirvani, H.Qaradaği, Ə.Qənizadə, Ə.Cavanşir, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, M.Ə.Sabir və digər yazıçı, şair və maarifçilər də rus dilindən poetik tərcümələr etməkdə qələmlərini sınamışdılar. Lakin Azərbaycanda peşəkar poetik tərcümənin banisi Abbas Səhhət (1874-1918) hesab olunur.

Vətənpərvərlik poeziyası, peyzaj lirikası və uşaq şeiri sahəsində gözəl nümunələr yaradan, Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi olan A.Səhhətin yaradıcılığının mühüm bir qolu da tərcüməçilik fəaliyyətindən ibarət olub. Azərbaycan və osmanlı türkcələrindən əlavə fars, ərəb, fransız və rus dillərini sərbəst bilən A.Səhhət daha çox qərb ədəbiyyatından tərcümə etməklə Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs vermək arzusunda idi.

Tərcümə ilə "elə-belə" yox, peşə kimi məşğul olan A.Səhhət dövrünün ən güclü poeziya tərcüməçisi oldu. O, doğma dilində orijinalın ruhuna, ahənginə uyğun gələn poetik ifadə tərzini tapmağı bacarır, çox zaman tərcümənin orijinala çox yaxın və bədii cəhətdən yüksək səviyyədə olmasına müvəffəq olurdu. Onun tərcüməçilik sahəsində uğurları müasirləri tərəfindən də, sonrakı dövrün tədqiqatçıları tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir. "...*İndiyə qədər türk şüarası arasında Mirzə Abbasın (Abbasqulunun - H.İ.) tərcüməsi kimi düzgün bir tərcüməyə rast gəlmədik*". O, "*İkinci Jukovski*"dir². Şair-tərcüməçi öz poetik tərcümələrinin yeni formada və yeni ruhda bir poeziyanın, "təzə şeir"in yaranmasında rol oynayacağına ümid bəsləyirdi: "...*xarici dillərə aşina olmayan şairlərimiz onlara (tərcümələrə- H.İ.) nəzirə yazmaqla yeni-yeni, gözəl-gözəl əsərlər meydana gətirsin və bununla bizim də ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin*"¹⁶. Xarici dilləri bilməklə yanaşı A.Səhhət peşəkar həkim idi, savadı və poetik mədəniyyəti ilə ətrafdakılardan seçilirdi, ona "*şeir dağarcığı*" deyirdilər, M.Ə.Sabir isə yaxın dostu Səhhəti "*yaşca mən, başca Səhhət böyükdür*" deyərək yüksək qiymətləndirmişdi.

A.Səhhət fransız, alman, rus, ukrayna, fars, macar, gürcü, erməni şairlərindən tərcümələr etmişdi (böyük qismini orijinaldan, bəzilərini isə aralıq, vasitəçi dillərdən). Şərq ədəbiyyatını dərindən bilən A.Səhhət fransız və rus ədəbiyyatlarından daha çox təsirlənmiş və faydalanmışdı. Rus şairlərindən, xüsusilə İ.A.Krılov, A.S.Puşkin və M.Y.Lermontovdan etdiyi tərcümələr onun yaradıcılığında daha böyük yer tuturdu.

1912-ci ildə çap etdirdiyi və Azərbaycan ədəbiyyatında ilk poetik tərcümə toplusu olan "Məğrib günəşləri" adlı ikicildliyi 70-ə yaxın şeirdən - tərcümədən ibarət idi. Tərcümə etdiyi müəllifi Azərbaycan mühitində layiqincə təmsil etməyi öhdəsinə götürən A.Səhhət öz tərcümələrində yığcamlıq, müəllif mətninə yaxın olmaq, amma ona yapışmamaq, azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələrindən yerli-yerində və həm də gen-bol istifadə edə bilmək imkanını nümayiş etdirə bilirdi. Əlbəttə ki, tərcümələrin hamısı eyni səviyyədə deyil, bədii cəhətdən zəif olan, azərbaycanca gözəl səslənməyən, sərbəstlik dərəcəsi artıq olan, texniki qüsurlara yol verilmiş hallara da rast gəlinir. Bu və ya digər nöqsanların meydana çıxmasında, zənnimcə, tərcüməçinin səhvləri ilə yanaşı Azərbaycanda poetik tərcümə təcrübəsinin azlığı, demək olar ki, olmaması da müəyyən rol oynayırdı.

Deyilənlərə görə A.Səhhətin "Məğrib günəşləri" tərcümə toplusundan sonra da tərcümələr etmiş, lakin onlar digər əsərləri ilə birlikdə 1918-ci ildəki erməni-müsəlman (erməni-azərbaycan) davası və o ərəfədəki vaxtsız vəfatı üzündən qarışıqlıqda itib-batmışdır.

8. Tərcümə dühası - Jukovski

A.Səhhətin tərcümə sahəsində əməyini qiymətləndirərkən onun "İkinci Jukovski" adlandırıldığını yuxarıda qeyd etmişdik.

V.A.Jukovski (1783-1852) rus ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair və poetik tərcümənin nəhəng novatoru kimi yer tutub. Doğrudur, onun yaradıcılığına münasibət heç də birqiymətli olmamışdır,

onu adi sentimental şair kimi qələmə verənlər də olmuşdur. Lakin zaman Jukovskinin rus ədəbiyyatı qarşısında fəvqəladə xidmətləri olduğunu sübuta yetirmişdir, şeirləri və tərcümələri ilə o, rus poeziyasına yeni üföqlər açmış, yeni formalar, ifadə vasitələri, daxili ahəng gətirmiş, mənəvi dəyərlərə söykənən hiss-həyəcan daxil etmiş, özündən sonra gələnlər üçün örnək olmuşdur. Sağlığında isə ona ən böyük qiyməti ən böyük rus şairi A.S.Puşkin vermişdir: "*Qüdrətinə və rəngarəngliyinə görə heç kəs onun üslubuna bərabər üsluba sahib deyil və sahib olmayacaq*". Anlaşma qarşılıqlı idi, 25 yaşlı Puşkinə ünvanladığı məktubunda Jukovski yazırdı: "*Sən allah olmaq üçün yaranmışsan - irəli!*"¹.

Jukovskinin yaradıcılığında poetik tərcümələr mühüm yer tutur, lakin onun tərcümələrinin böyük hissəsi adi tərcümədən daha çox şərq şairlərinin sələflərinə baxaraq eyni mövzuda yeni əsər yazmasına bənzəyir. O, tərcümədə orijinalı mənə və formanı gözəlləşdirmək məqsədilə təftiş edirdi və bu cəhətdən orijinalı fəth etmək, ondan daha güclü əsər yaratmaq fikrini əsas götürən qədim Romalı tərcüməçilərə də bənzəyirdi. "*Jukovskinin əlavələri çox vaxt o qədər qəşəngdir ki, adam təəssüf edir ki, bu orijinalda niyə yoxdur*" (İ.Semenko)².

Goethe'nin məşhur "Erekönig" balladasını "Meşə şahı" ("Lesnoy tsar") adı ilə tərcümə edərkən Jukovski süjetə yeni zərif rənglər qatmış, əsərə yeni ruh qazandırmış, onu müəyyən dərəcədə nəcibləşdirməyə nail olmuşdu. Marina Tsvetayeva bu şeirin tərcüməsinə həsr olunmuş hərərətli bir yazı qələmə almış, orijinala tərcümənin müqayisəli təhlilini vermişdi: "*Eyni dərəcədə böyük iki "Meşə şahı". "Meşə şahı"nı Jukovski etdiyindən daha gözəl tərcümə etmək olmaz. Buna cəhd etməyə də gərək yoxdur. Yüz il keçəndən sonra bu, daha tərcümə deyil, əsldir. Bu, sadəcə başqa "Meşə şahı"dır. Müntəxəbat və qorxulu uşaq yuxularından gələn rus "Meşə şahı"dır. Eyni dərəcədə böyük və tamamilə müxtəlif iki "Meşə şahı"*"³.

Firdovsinin "Şahnamə"sindən alınmış süjeti, daha doğrusu

J.M.F.Ruckert'in "Şahnamə"dən alıb işlədiyi hissəni - Rüstəm və Söhrab əfsanəsini Jukovski alman dilindən ruscaya xüsusi məhəbbətlə və çox yaradıcı şəkildə tərcümə etmişdi. K.K.Zeydlits xatirələrində Jukovskinin bu mövzuya marağına xüsusi işarə vurur: "*Görünür ki, Turan qızından doğulan İran oğlu Söhrab surəti onu maraqlandırır. Bizim şairin damarlarında da Turan qanı axırdı*". Jukovski özü də mövzunu tamamilə yenidən işlədiyini xüsusi qeyd etməyi lazım bilmişdi: "*Mənim tərcüməm nəinki sərbəstdir, hətta özbaşnalıqdır: mən çox ixtisarlar və çox əlavələr etmişəm*"⁴. Bu tərcüməyə məxsus əsas yenilik, ən ciddi qeyri-adilik isə orada qafiyədən tamamilə istifadə olunmaması və misraların sabit metrikaya təbə olmaması idi. Rus tədqiqatçıları bu tərcüməni müasir *vers librenin* sələfi hesab edirlər.

Hind epopeyası "Mahabharata"nın Ruckert tərəfindən işlənmiş bir ibrətamiz epizodundan tərcümə edilmiş və Jukovskinin yaradıcı sərbəstliyinin məhsulu olan "Nal və Damayanti" də rus oxucusunun qəlbini oxşamaq səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. Bu tərcümədə tətbiq etdiyi sərbəstlik dərəcəsini və formasını Jukovski özü belə şərh edirdi: "*şeyr və nəsr arasında... yəni mənsur şeyr olmayıb, amma nəsr kimi sadə və aydın - o dərəcədə ki, əhvalat (...) sadə və təbii nitq kimi axsın. Mən indi qafiyədən əl çəkmişəm. Mən başa düşürəm ki, qafiyə şeyrə xüsusi gözəllik verir, amma mənim yaşuma uyğun gəlmir... O, ədalətdir, bəzəkli, məlahətlidir- onun siltəqliyindən mənim halım xarab olardı*"⁵.

Jukovski alman dilini sərbəst bilirdi və şərq ədəbiyyatına böyük marağını daha çox alman dili vasitəsi ilə və alman şərqşünaslığının nailiyyətlərindən bəhrələnərək təmin edə bilirdi. Ruckert'in yaradıcılığı Jukovskiye böyük təsir göstərmişdi. O, ümumiyyətlə, özünü alman romantizminin yetirməsi hesab edir, bəzən özünü Rusiyada romantizmin atası adlandırır⁶.

J.C.F. von Schiller'in "Orlean qızı" və "Qədəh", G.H.N.Byron'un "Şilyon məhbusu", F. de la Motte Fouque'nin ən tanınmış əsəri olan "Undine", İ.W.Goethe, L.Uhland, W.Scott,

R.Southey, Grimm qardaşları və digər şair və yazıçıların irihəcmli (poetik və nəsr) əsərlərini, şeirlərini ilhamla, dərinəndən hiss edərək və sevərək tərcümə etməklə rus poeziyasına yeni ruh, yeni nəfəs gətirdi. Jukovski özünün necə qüdrətli bir tərcüməçi olduğunu alman dostuna əyani izah etmək üçün ona yazdığı məktubunda bir *xəyali eksperiment* irəli sürmüşdü. O, mənim almancadan tərcümə etdiyim əsərlərin orijinalına baxın - deyir və iddia edirdi ki, "*Bütün bu əsərləri oxuyarkən inanın və özünüzdü əmin etməyə çalışın ki, onlar hamısı ruscadan, Jukovskidən tərcümə olunub və ya vice versa; onda mənim həyatım boyu yaxşı nə yazdığım barədə sizin anlayışınız olacaq...*"⁷. Doğrudan da iddialı, amma gözəl izahdır. Əslində onun xəyali eksperimentinə bənzər bir iş həqiqətən də baş vermişdi. Grimm qardaşlarının bir nağilını Jukovski çox yeni rənglərlə bəzəyib ruslaşdırmış və "Şahzadə İvan və boz canavar haqqında" adı ilə nəşr etdirmişdi. Həmin nağılı ruscadan alman dilinə çevirib çap etmişdilər⁸.

Böyük şair olmaqla yanaşı, həm də ədəbi və tarixi proseslərə aid incə və tutarlı dəyərləndirmələr apararı A.S. Puşkinin aşağıdakı fikri maraqlı görünür: "*Jukovski özü tərcümə ilə az məşğul olsaydı, onu bütün dillərə tərcümə edərdilər*"⁹.

Ömrünün son 11 ilini Almaniyada yaşayan Jukovski həyatını sevdiyi tərcümə işinə həsr etmişdi. 1842-ci ildə Jukovski Homerin "Odyssey"ini tərcümə etməyə başladı.

K.K.Zeydlits xatirələrində "*O, "Odyssey" in tərcüməsinə öz poetik fəaliyyətinin ən ali məsələsi kimi baxırdı*"- deyərək Jukovskinin yeddi il ərzində bu əsərin tərcüməsi üzərində işləyərkən gərgin linqvistik araşdırma apardığından söhbət açır. K.K.Zeydlits "Odyssey" in alman, fransız və ingiliscəyə tərcümələri ilə qətiyyəən kifayətlənməyən Jukovskinin ellinistlərin köməyilə əsərdəki bütün (yunanca) sözlərin almanca hərfi-semantik qarşılığını hazırladığını qeyd edir. Jukovskinin öz şirin dili ilə onun yaradıcılıq mətbəxinə nəzər salaq: "*Qarşımda binanın bütün materialları yığılmışdı: çatışmayan ancaq gözəllik, qamət və harmoniya idi. Mənə bu qar-*

ma-qarışıqlıqda gizlənmiş zərifiyi üzə çıxarmaq, poetik duyğunun köməyilə eybəcərlikdə gözəllik axtarmaq və qulağı deşən səslərdən harmoniya yaratmaq lazım gəlirdi; və bütün bunlar orijinalın qədim simasına ziyan vurmada, ona sadıq qalmaq şərti ilə. Bu mənada mənim tərcüməm orijinal əsər adlana bilər"¹⁰.

Tərcüməçilərin əksəriyyəti özlərinin ən qiymətli tərcümələrinin orijinal əsər səviyyəsində qəbul edilməsini istəmiş, "bu tərcümə mənim orijinal əsərimdir" və ya "mən bu tərcümənin - orijinal əsərin müəllifiyəm" demişlər.

"Odissey"in tərcüməsində Jukovski özünə xas olmayan bir çərçivə daxilində hərəkət etmiş, orijinalın məzmununu və ruhu baxımından mühafizəkar olmağa çalışmışdı: "*Homeri tərcümə edərkən hər cür ədablıqdan, bər-bəzəkdən, hər hansı bir effektə uymaqdan, şuxluqdan imtina etmək gərəkdir"*¹¹.

"Odissey"dən sonra "İliada"nı tərcümə etməyə başlayan şairin səhhəti gündən-günə pisləşməkdə idi, gözləri demək olar ki, tutulmuşdu. Homerin əfsanəvi korluğu onun rus tərcüməçisinin aqibətinə dönürdü. "*İndi ancaq maddi mübarizə qalıb, ruh artıq hazırdır*" - Jukovskinin ölümqabağı son sözləri bu olmuşdu.

9. Poeziya dühası - Puşkin.

"Yevgeni Onegin" in tərcümələri

19-cu əsrin birinci yarısında rus ədəbiyyatı Jukovski, Puşkin, Qoqol və Lermontov kimi böyük istedadların sayəsində dünya ədəbiyyatına daxil olmağa başladı. Aleksandr Sergeeviç Puşkin (1799-1837) rus mədəniyyətinin çiçəklənməsində oynadığı rola, rus ruhuna aşladığı əzəmətə görə rus ədəbiyyatının nəhəngləri arasında xronoloji olaraq birincidir, ümumiyyətlə isə ən böyüklərdən biri olaraq qəbul edilir.

Həç bir rus şairi (bəlkə də Avropa, Amerika şairi!?) öz vətəninə Puşkin qədər əzbərlənmir və əzizlənmir. Artıq sonrakı nəslin nümayəndəsi, bütün dünya ədəbiyyatının nəhənglərindən biri

hesab olunan F.M.Dostoyevski rus ruhunun fəvqəladə və səlahiyyətli daşıyıcısı və tərənnümçüsü rolunda yalnız Puşkini görürdü: " *Əgər o çox yaşasaydı, mümkündür ki, rus ruhunun bizim avropalı qardaşlarımıza aydın və təbii görünən böyük və ölməz surətini yaradar, onları bizə daha çox və daha yaxından cəlb edərdi (...) və onlar bizi indikindən daha yaxşı başa düşərdilər*"¹.

Öz poetik dühalarını çox sevən ruslar avropalıların Puşkini yaxşı tanımamasını və bu səbəblə onların Puşkini L.Tolstoy və F.Dostoyevski ilə eyni dərəcədə böyük hesab etməməsindən (edə bilməməsindən) dərd çəkirlər. Bu məsələni hər hansı formada araşdırmağa cəhd etmədən bircə qeydlə kifayətlənəcəyik. Şairin başqa dil və mədəniyyətlərdə oxunması və qiymətləndirilməsi poetik tərcümədən keçir, bu isə dil fenomeni olan gözəl poeziyanın, xüsusilə xalis milli poeziyanın, dilin daxili gözəlliyindən doğan formanı və ruhun tənənəsini digər dilə eyni məzmununda və gücdə köçürülməsini müşkül bir məsələyə çevirir (prozaik tərcümədən fərqli olaraq).

İçdən gələn bu yangını F.M.Dostoyevski özünəməxsus şəkildə ifadə etmişdi: " *Avropa şair və mütəfəkkirlərinin hamısı rus dilinə tərcümə oluna bilir, ruscada verilə bilər, bir qismi mükəmməl şəkildə tərcümə olunub (...). Bununla yanaşı rus xalq dili və ədəbi-bədii əsərlərimizdən çox böyük hissəsi bu günə qədər Avropa dillərinə, daha çox da fransızcaya tamamilə tərcümə oluna bilmir, o dillərdə verilə bilmir (...). Puşkin də əsasən tərcümə oluna bilmir*"².

Puşkinin şah əsəri - "Yevgeni Onegin"də müəllifin özünün yazdığı kimi bu *şeyrlə yazılmış romanda*, avropalaşmanın təsirinə məruz qalan rus həyatı, ictimai ideallar, canlı təbiət, məhəbbət və məişət öz gözəl bədii təcəssümünü tapıb. Puşkin forma etibarilə fransız dilində oxuduğu G.H.N.Byron'dan bəhrələnsə də, o, rus dilinin və rus ruhunun dərin qatlarını açdı, dövrünün epik mənərəsini yaratdı. "Yevgeni Onegin"i rus mədəniyyətinin əvəzolunmaz incisinə çevirən xüsusiyyət, yəqin ki, onun hərtərəfliliyi ilə deyil, əsərdəki fikir və hisslərin dərinliyi, zərifliyi və ifadə gözəlliyi ilə

bağlıdır. Puşkini ideallaşdıran F.Dostoyevskiyə görə: "*Yevgeni Onegin*"də *əsl rus həyatı öz bədii ifadəsini elə yaradıcı güdrətlə və elə bitkin şəkildə tapıb ki, Puşkinə qədər bu olmayıb, çox güman ki, ondan sonra da olmayacaq*"³.

Əslinə qalanda, Puşkinin tərcümə olunması və tanınması məsələsində şikayətlənməyə və pessimizmə böyük əsas yoxdur; hal-hazırda Puşkin dünya dillərinin əksəriyyətinə çevrilib, bir qisminə isə dəfələrlə. Bizim tanışımız F. Bodenstedt də "Yevgeni Onegin"-i almancaya çevirmiş (1854) və bu dəfə də müasirlərinin rəğbətini qazanmışdı (V.Nabokov bu tərcüməni "sadələvh" adlandırır⁴).

"Yevgeni Onegin"-in ingiliscəyə ən azı yeddi bütöv tərcüməsi mövcuddur (daha doğrusu bizə məlumdur). Oliver Elton, Babette Deutsch, Walter Arndt, Vladimir Nabokov, Charles Johnston, James E.Falen, Douglas Hofstadter - "Yevgeni Onegin" bu tərcüməçilərin ifasında 1937-ci ildən 1999-cu ilə kimi ingilisdilli oxucuların sərəncamına verilib⁵. Yalnız poetik tərcümənin qatı düşməni olan Nabokov əsərin sətiri-semantik tərcüməsini verib⁶, digərləri bu və ya başqa dərəcədə Puşkinin forma və ruhunu tutmağa çalışmış və heç də tam uğursuzluğa uğramamışlar.

"Yevgeni Onegin"-in digər Avropa dillərinə tərcümələri içində nöqsanlı və qənaətbəxş hesab olunanlar var. İdeoloji səbəblərə görə ən güclü şair-tərcüməçilərin cəlb edildiyi keçmiş sosialist bloku ölkələrində "Yevgeni Onegin" daha böyük diqqət və qayğı ilə tərcümə olunmuşdu. Sonrakı fəsillərdə Azərbaycan şairi Səməd Vurğunun tərcüməsi haqqında bəzi fikirlər söyləyəcəyik.

Mümkündür ki, Sovetlərdən kənar qalan şərq və asiya dillərinə tərcümələr, ümumiyyətlə, daha zəif alınıb. Görkəmli sinoloq V.M.Alekseev "Yevgeni Onegin"-in Lyuy İn tərəfindən çincəyə tərcüməsini "*son dərəcə hərfi, vicdanlı, amma poeziyadan uzaq*"⁷ adlandırmış, tərcümənin müəyyən hissələrini lətifəyə çevirən kobud səhvlərlə dolu olduğunu, Puşkinə xas yumor və istehzanın yoxa çıxdığını göstərmişdir. Müqayisə üçün o, Elton'un tərcüməsinə müraciət etmiş, əsərin 2-ci fəslindən 28-ci parçanın (stanzanın) ingi-

liscə səslənməsini "*dilim dönmür deyim ki, Puşkinə bərabərdir, amma ona yaxındır*" deyə yüksək qiymətləndirmişdir⁸.

Son misal olaraq "Yevgeni Onegin"-in Azer Yaran tərəfindən türkcəyə tərcüməsinə nəzər salsaq, məzmunu tam əks etdirmək istəyini əsas götürən diqqətli, səliqəli, lakin tamamilə qafiyəsiz bir tərcümə ilə üz-üzə qalmış oluruq. Məşhur "Onegin stanzası"-nın əsas əlaməti isə məhz spesifik qafiyə sistemindən ibarətdir, Puşkin öz stanzasının on dörd misrası üzərinə bütöv, tamamlanmış fikir ifadə etmək vəzifəsi belə qoymamışdı. Tərcüməçinin öz etirafına görə "Şiir çevirisdə vezin ikinci dillə yansıtılmaz"⁹. Bu baxımdan Azer Yaranın bu faydalı işini poetik tərcümə deyil, filoloji tərcümə adlandırmaq daha doğru olardı.

10. Azərbaycanda tərcümə fəaliyyəti. 20-ci əsr.

Azərbaycan ədəbiyyatının tərcüməsi haqqında

20-ci əsr - Azərbaycanda tərcümə fəaliyyətinin zirvəsidir. Xüsusilə sovet dövründə planlı və intensiv şəkildə aparılan tərcümə işi elmin və mədəniyyətin canlanması və sürətli inkişafında böyük rol oynamağa başladı və bu inkişaf öz növbəsində tərcümə işinin həvəsləndirilməsinə, onun elmi əsaslarla davam etdirilməsinə təkan verdi. Azərbaycancaya tərcümələr əsasən iki istiqamətdə aparılırdı. Bir tərəfdən dünya ədəbiyyatı və əlbəttə, birinci növbədə, rus ədəbiyyatı klassikləri və ideologiya ilə bağlı müasir ədəbi əsərlər tərcümə olunurdu. Eyni zamanda Azərbaycan dilində elmin bütün sahələrinə aid terminlər üzərində işlənilir və bunların əsasında dərs kitabları tərcümə edilirdi (və ya rusca nəşr olunanlardan istifadə etməklə azərbaycanca yazılırdı).

Dünya ədəbiyyatı nümunələri azərbaycancaya ruscadan çevrilirdi (istisnalar barmaqla sayıla biləndi). Elmi terminlərin isə ərəb mənşəli olanları və fars deyilişində işlənənləri istisna olunmaqla (riyaziyyat, cəbr, həndəsə, tarix, ədəbiyyat, tarixşünas, şərqşünas,

cərrahiyyə və s. kimi) digərləri, yəni avropa mənşəli olanları *a la rus* - ruscada işlənənə bənzədilərək daxil edilirdi. Məsələn, azərbaycanda *ensiklopediya, televiziya, funksiya, sosiologiya* kimi sözlər fransızca olan *encyclopédie, television, fonction, sociologie* kimi deyil, ruscadakı kimi işlənilirdi (Türkiyədə isə bu sözlərin fransızca deyilişi əsas götürülmüşdü: *ansiklopedi, televizion, funksiyon, sosyoloji*).

1920-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda bəddii tərcümə fəaliyyəti geniş vüsət aldı. Tərcümələrin keyfiyyətli olmasını təmin edən cəhətlərdən biri tanınmış yazıçı və şairlərimizin bu işdə fəal iştirak etmələri idi. A.Şaiq, Y.V.Çəmənşəminli, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, M.Rzaquluzadə, B.Talıblı, Ə.Məmməd-xanlı, M.Rəfilı, Ə.Şərif, M.Arif, M.İbrahimov, S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Sultanov, Ə.Cəmil, T.Bayram, Ə.Kürçaylı və adlarını çəkmədiyimiz onlarla (yüzlərlə!?) yazıçı, şair və peşəkar tərcüməçilər azərbaycan oxucularına rus və dünya ədəbiyyatının əsas nümunələrini öz doğma dilində oxumaq imkanı yaratdılar (burada Azərbaycan sovet mühitində yaranmış və yayılmış və yarıciddi, yarızarafat işlədilən bir jarqon yada düşür: sağ olsun Şura hökuməti!).

Digər tərəfdən üçüncü bir istiqamətdə də tərcümə fəaliyyəti güclənirdi, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin əsas əsərləri rus dilinə çevrilirdi və sonralar rus dili vasitəsilə digər Sovet xalqları dillərinə və nəhayət xarici dillərə tərcümə olunurdu. Azsaylı azərbaycanlı tərcüməçilər (Əziz Şərif, Alla Axundova kimi) bu işə qoşulsalar da, işin həcmcə böyük hissəsini rus tərcüməçiləri görürdülər, əlbəttə, əslində rus və azərbaycan dilli tərcüməçilərin əməkdaşlığı burada çox mühüm rol oynayırdı.

Təəssüf ki, Səməd Vurğun kimi ali poetik ifadə vasitələrinə sahib olan şairimizi və digər böyük poetik sənət nümunələrimizi ruscaya tərcümə edənlər çox az hallarda bu aliliyi, gözəlliyi saxlamağa müvəffəq olurdular; S.Vurğunu rus dilində vurğunsayağı (və ya puşkinsayağı!?) səsləndirmək, müəyyən istisnalarla, demək

olar ki, mümkün olmurdu.

Tərcümə zamanı orijinala çox yaxın olmağa çalışarkən, təəssüf ki, tərcüməçilərin şairin ruhundan və şeirin ahəngindən uzaq düşmək ehtimalı arta bilir. Bəzən də tərcüməçilər şeirin yeni, tərcümə olunan dildə "verilməsi mümkün olan" hissələrini bir yere yığıb qafiyələndirməklə, onu özlərinə ram edirlər. Bu və ya digər halda, belə tərcümə şairin öz şeirinə xas olan ahəngi və söz gözəlliyini özü ilə hədəf dilə daşımaqda aciz qalır.

S.Vurğunun ruscaya tərcümə olunması söhbətinə qayıtsaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz xoş istisnalar, yəni uğurlu tərcümələr arasında, zənnimcə, Konstantin Simonovun "Vurğununun" təqdirəlayiq yeri var - deyə bilərik. Əlbəttə, zövqlər müxtəlifdir, amma, istənilən halda, S.Vurğunun ömrünün son illərində yazdığı üç şeirini ("Şair, nə tez qocaldın sən?", "Mən tələsmirəm", "Gödəkə")¹ K.Simonovun ifasında rusca səsləndirərkən, sanki S.Vurğunun təbinə və uslubuna oxşarlıq hiss olunur, sanki S.Vurğunun nəfəsi duyulur, öz səsi eşidilir. K.Simonov özü bu tərcümələrini sərbəst tərcümə adlandırır, lakin diqqətli oxunuş onun müəllif mətninə kifayət qədər hörmət etdiyini göstərir, sadəcə o, hərfilikdən uzaq olmaqla yanaşı, ifadə gözəlliyi axtarışında öz şair sərbəstliyindən (yəni, şairlik haqqından) istifadə etməkdən çəkinməmişdir².

S.Vurğun öz əsərlərinin ruscaya tərcüməsi haqqında danışarkən (1943) *"tərcüməçi (...) gərək yaratsın"* deyir, *"mən deyə bilmərəm ki, (...) "Azərbaycan" şeirinin ən yaxşı tərcüməçisi Adalis məni dəqiq tərcümə edir (...). Bəzən o, özündən əsərə müəyyən şeylər artırır, lakin bunlar hamısı mənim materialımdan, mənim ilhamımdan doğan şeylərdir"*³. K.Simonovun tərcümələri də bu qəbildəndir (təəssüf ki, S.Vurğuna bu barədə fikir söyləmək müəssər olmadı, bəlkə də söyləyərdi, sadəcə, ömür vəfa etmədi).

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin qeyri-rus dillərinə tərcüməsi isə əsasən ruscaya tərcümələrdən və ya, ən yaxşı halda, ruscaya və bəzən həmin xarici dilin özünə sətri tərcümələrdən çevrilirdi. Bu işdə rus, ingilis, fransız və digər dillərə tərcümə edən

mütəxəssislər xeyli zəhmət çəkmişlər, təəssüf ki, tərcüməçilərin əksəriyyətinin azərbaycan dilini bilməməsi, xüsusilə poetik tərcümələrdə, bir sıra hallarda orijinalın ruhunun zəif əks olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla belə, Azərbaycan poeziyası haqqında məlumat almaq istəyən ingilisdilli oxucular bu imkanı məhz sovet dövründə həyata keçirilmiş tərcümə layihələri vasitəsi ilə əldə edə bildilər⁴.

Nə yaxşı ki, Azərbaycan dilini və mədəniyyətini bilən tərcüməçilər də olub və indinin özündə də var. Yuxarıda keçmiş dövrlərə aid az saylı misallar gətirildi, yeni dövrdə görkəmli elm və sənət adamlarından Bernard Lewis'in ingiliscəyə⁵, H.Achmed Schmiede'nin almancaya, Alla Axundova'nın ruscaya yaxşı bildikləri azərbaycandan-orijinaldan keyfiyyətli tərcümələri qeyd olunmağa layiqdir.

Həm H.A.Schmiede, həm A.Axundova zəngin Azərbaycan folkloruna bağlılıqları ilə seçilirlər, hər ikisi orta əsrlərin poetik dastanı olan "Kitabi-Dədəm Qorqud"u və Azərbaycan nağıllarını uyğun olaraq almancaya və ruscaya tərcümə etmişlər. "Kitab-i Dədəm Qorqud"un Dresden nüsxəsinin öyrənilməsi işində də H.A. Schmiede'nin əməyi var⁶. Yeri gəlmişkən, bu dastanın Geoffrey Lewis tərəfindən ingiliscəyə son tərcüməsini də qeyd edək⁷. A.Axundova adətən müəllifin üslubu və şeirləri üzərində düşünüb tədqiqat aparmadan işə girişmir, və bu, onun tərcümələrinin uğurlu olmasını şərtləndirən amillərdən biridir. Dastanlar quruluşuna görə rəvayətlərin söyləndiyi nəsr və dastan qəhrəmanlarının dilə gətirdiyi şeirlərdən, mahnılardan ibarətdir. Bu ikili quruluş, üstəlik nəsr-şeir keçidlərində hal-əhvalın dəyişməsi tərcüməni çətinləşdirir, söz və fikrin təbii axarını saxlamaq üçün xüsusi maneələr aşmaq lazım gəlir. "Kitab-i Dədəm Qorqud"da isə rəvayət-hekayə hissəsinin də musiqili vəznə, ahəngə malik olması tərcümə məsələsini daha da qəlizləşdirir. *"Bu kitabın tərcüməçisi Alla Axundova, ilk dəfə olaraq, əsərin bu xüsusiyyətini də saxlamağa müvəffəq oldu"* (X.Koroğlu)⁸. A.Axundova dillərə, folklorla və dilşünaslığa nüfuz etməsi və öz poetik rus dilinin gücündən ustalıqla istifadə etməsi nəticəsində öz tərcümələrinə rus

poeziyasının nümunələri səviyyəsinə qaldırmağa müvəffəq olur. Bəzən yazıldığı dilə, onun ibarə və poetik ənənələrinə çox bağlı olan, "başqa dilə tərcümə oluna bilməyən" hesab edilən şeirləri belə o, ruslaşdırır, bu sətirlərin müəllifinin "Dedim-dedi" şeirinin tərcüməsi buna misal ola bilər⁹.

Son illər Azərbaycanın özündə də azərbaycancadan avropa dillərinə birbaşa tərcümələr sahəsində, geniş miqyasda olmasa da, müəyyən cəhdlər edilir. Firəngiz Nəsirovanın H.Arif, Ə.Kərim, Z.Yaqub və H.İsaxanlıdan ingiliscəyə poetik tərcümələri öz mənə yığcamlığı və şeirin formasına fikir verməsi ilə seçilir, üstəlik o, şeirin ruhunu, şeirə xas olan lirizmi ön plana çəkməyi də bacarır¹⁰. Bu dövrdə Azərbaycan poeziyasının və ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatının Avropa dillərinə tərcümə işində azərbaycanlı tərcüməçilərin dildəyiçicisi olanlarla işbirliyi çox vacibdir; bu sahədə də, çox az da olsa, cəhdlər var¹¹.

Azərbaycan ədəbi tənqidində bədii tərcümə məsələləri də müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Bədii tərcümə haqqında nəzəri araşdırmalar rus nəzəriyyəçilərinin müddəalarına əsaslanarsa da, bu araşdırmaların əsas mövzusu azərbaycancaya və qismən də rusçaya tərcümədə qazanılmış təcrübənin təhlili və tənqidində ibarət olub¹².

Ədəbi əlaqələr mövzusu bədii tərcümə məsələləri ilə birbaşa bağlıdır. Bu sahə kifayət dərəcədə genişdir, ona toxunmadan sadəcə qeyd edək ki, Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərlə yanaşı, azərbaycan-keçmiş sovet xalqları ədəbiyyatı, Azərbaycan-Qərbi Avropa ədəbi əlaqələri kimi mövzular da ədəbi tənqidimizdə özünə müəyyən yer tutmuşdur.

11. Şöhrətli şair və tərcümə ustası - Səməd Vurğun

Səməd Vurğun (1906-1956) 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük simalarından biri, xalq arasında qeyri-adi dərəcədə geniş şöhrət qazanan və ən çox əzbərlənən şairimizdir. Lirik və pat-

riotik ruhlu onlarla şeirləri, "Komsomol poeması", "Muğan", "Bakının dastanı", "Aygün" epik poemaları, "Vaqif" mənzum dramı ədəbiyyatımızın incilərindəndir. Onun yaradıcılığını səciyyələndirmək üçün tez-tez işlədilən "qüdrətli, coşqun, qaynar təb" və xalq yaradıcılığından, aşırıq ədəbiyyatından da qaynaqlanan vəsf etmə gücü "sosializm quruculuğu"nun tərənnümünə də gen-bol sərf olunub. Orta əsrlərdən gələn və sosialist dönəndə yenidən dirilən panepiqirizm ona və həmkarları olan sovet şair və yazıçıların, çox cüzi istisnalarla, az, orta və ya yüksək dərəcədə, hər birinə xas idi və dövrün tələbinə uymaqdan, ümumi axına qoşulmaqdan irəli gəlirdi (Bu, öz-özlüyündə çox maraqlı məsələ başqa bir yazının mövzusu-dur...).

S.Vurğun poetik tərcümə meydanında da silinməz izlər buraxıb. Xüsusilə Nizaminin "Leyli və Məcnun"(1940), Puşkinin "Yevgeni Onegin"(1935-1936), gürcü klassiki Şota Rustavelinin "Vepxistxaosani", yəni "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" və ya "Pələngdərilə cəngavər" (bu əsər gürcü dilindən M.Rahim və S.Rüstəmlə birlikdə 1936-1937-ci illərdə tərcümə edilib) - bu üç məşhur epik poema azərbaycan dilində oxucuların ürəyinə yol tapıb, kifayət qədər "azərbaycanlaşmış". Mütəxəssislərin ümumi rəyinə görə bu tərcümələr orijinala sadıqlıq nümayiş etdirməklə yanaşı poetik səslənmə baxımından da orijinala müqayisə oluna bilən səviyyədədir. Onu da yada salaq ki, bu üç klassik poema dil, poetik üslub və quruluş cəhətdən, yarandığı mühit baxımından bir-birindən çox fərqlidir.

"Pələng dərisi geymiş pəhləvan" 16 hecalı və tam qafiyəli dördlüklərdən (**aaaa**) ibarətdir, misralar isə iki növ - "üst şairi" adlanan 4+4+4+4 və "alt şairi" adlanan 5+3+5+3 və ya 3+5+3+5 ölçülü daxili tərkib-vurğu vasitəsilə yazılıb, belə ki, "şairi"nin hər ikisində ritmik arakəsmə (sezura) ortaya düşür. S.Vurğun və həmkarları tərcümədə yalnız üst "şairi"dən istifadə etmək şərti ilə heca və qafiyə sistemini orijinaldakı kimi saxlamağa müvəffəq olmuşlar¹. Və məhz onların ifasında Rustavelinin bu gözəl əsəri Azərbaycanda oxucuların öhdəsinə verilməsi və geniş yayılmışdır.

S.Vurğun Rustavelinin yubiley mərasimindəki çıxışında demişdi:

*"Bu böyük əsər insanı valeh edir; mən onun tərcüməsi üzərində işlədiyim zaman bütün hisslərimi, bütün daxili qüvvəmi elə özümə cəlb etmişdim ki, işdən ayrılmaq mənə ağır gəlirdi"*².

Ş. Rustavelini gürcü dilindən azərbaycancaya çevirən Ə.Cavad (1936) isə tərcümədə rübai qafiyə sistemini (**aaba**) işlətməmişdir. O özünü bunun səbəbini belə izah etmişdi: *"Mən cəsarət edib şəkli məzmunu qurban verdim, dördlüklərin hər üçüncü misrəsini sərbəst buraxdım (...), bu şəkil bizdə daha çox məqbuldur"*³. Nəhayət, Ş.Rustaveli gürcü dilindən üçüncü dəfə tərcümə olundu. Şair-tərcüməçi İmir Məmmədli Rustavelini azərbaycancaya çevirərkən alt "şairi"ni də saxlamaqla orijinala daha yaxın olmağa çalışıb⁴. Maraqlı üçün aşağıda əsərin birinci fəslindən səkkizinci dördlüyü hər üç tərcümə variantında veririk:

*Çox həvəslə girişdim mən Rustaveli bu əsərə
Can verirəm, sultanımın eşqi vurmuş çünki sərə.
Düşdüm əldən, bu sevdanın dərmanını bulmadım mən,
Canan dərman eyləməzsə, ölməliyəm mən bir kərə.*

(Ə. Cavad)

*Mən Rustaveli, bir eşq üçün can qoymuşam bu əsərə,
Mən məcnunam orduların sərkindəsi bir dilbərə.
Məhəbbətin dərmanı yox, üz tutsam da təbiblərə,
Ya can versin canan mənə, ya tapşırırsın quru yerə.*

(S.Vurğun)

*Rustaveli, o kəsəm ki, peşəm daim yaratmaqdı...
Ordulara hakim olan mənim üçün hakim-haqdı.
Eşq əlindən dərdə düşdüm, nə sağaldım, nə həb tapdım
Ya qurtarın məni bundan, ya əlacım o torpaqdı.*

(İ.Məmmədli)

Qeyd edək ki, burada S.Vurğun "Mən Rustaveli" ifadəsi ilə

vəzni pozsa da (4 heca əvəzinə 5 heca və bütövlükdə misrada 16 əvəzinə 17 heca), səslənmə baxımından, zənnimcə, qazanmışdır).

S.Rustavelini duymaq baxımından Azərbaycan oxucusunun bəxti gətirib, qeyri-gürcü oxucu sevgisi tərəfdən isə gürcü klassikin Azərbaycanca bəxti açılıb - deyəsən belə deyə bilərik.

İslamdan öncə ərəb tayfaları içində yaranan və islam torpaqlarının genişlənməsi nəticəsində Yaxın Şərqdə məşhurlaşan Leyli və Məcnun eşq rəvayətləri əvvəlcə farsdilli, sonra türkdilli epik poeziyasının mühüm mövzusunə çevrildi. Burada birincilik Gəncəli Nizamiyə məxsusdur, sonra gələnlərin hər biri onu ustad kimi anmış, onun qurduğu kompozisiyadan çox aralanmamışdılar. Məsnəvi janrında yazılmış bu poema qoşa qafiyəli (**aa**, **bb**...) beytlərdən ibarətdir.

Nizaminin 800 illik yubileyinə hazırlıq tədbirləri silsiləsində "Leyli və Məcnun"un Azərbaycan dilinə çevrilməsi işi S.Vurğunun üzərinə düşmüşdü. *"Ən çətin və mürəkkəb hissləri belə şair olduqca səlissə və yığcam şəkildə tərcümə etmiş, ana dilimizin zəngin xəzinəsindən mənalı sözlər seçib mirvari kimi yan-yana düzmüşdür (...). Əsər oxunarkən tərcümə olduğu qətiyyənlə bilinmir. Bu isə ən böyük müvəffəqiyyətdir, çünki orijinaldan uzaqlaşmaq və təhriflər hesabına yox, dəqiqlik, doğruluq və bədii adekvatlıq hesabına əldə edilmişdir"* (M.İbrahimov)⁵. Zənnimcə, şərq xalqları üçün ümumi olan ənənəvi klassik divan ədəbiyyatının qafiyə sistemi üzərində qurulmuş bu əsəri leksik tərkibinə görə Azərbaycan dilinə yaxınlığı ilə fərqlənən fars dilindən Azərbaycana tərcümə edərkən S.Vurğun çətinlik çəkməmişdir; Nizaminin yaradıcılığını və uyğun ictimai-mədəni mühiti yaxşı bilməsi də, sözsüz ki, ona kömək etmişdir. Texniki məqamlarda üzə çıxan müəyyən qüsurlar və mümkündür ki, tərcüməçinin bilərəkdən etdiyi bəzi səpmələrin, fərqlərin varlığı da şəksizdir, lakin bu nöqsanlar tərcümənin ümumi səviyyəsini aşağı endirmək həddində deyil və M.İbrahimovun yuxarıda gətirilmiş tərifi sözləri tərcüməni doğru qiymətləndirir.

12. "Yevgeni Onegin" Azərbaycanca

"Yevgeni Onegin" in tərcüməsini S.Vurğun özünün sənət uğurlarından biri, tərcümə fəaliyyətində isə ən böyük nailiyyəti hesab etmişdir¹. Boynuna götürdüyü yükün qiymətli və çox ağır olduğunu dərk edən şair, yeri gəldikcə, bu işi ilə fəxr etdiyini də dilə gətirmişdir:

*Axtdım alnımın inci tərini
Yanmadım ömrümün iki ilinə
Rusiya şerinin şah əsərini
Çevirdim Vaqifin şirin dilinə.²*

Şair-tərcüməçi bu əsər üzərində yorulmadan, sıx və gərgin işləmişdir, gətirdiyimiz məşhur misralarda bu tərcümə üzərində iki il, bir yerdə üç il³, digər yerdə isə dörd il⁴ işlədiyini qeyd etmişdir. Bu, tərcümənin birinci nəşrindən sonra S.Vurğunun yenidən bu işin üzərinə qayıtması, onu təkmilləşdirməyə can atması ilə də izah oluna bilər.

"Yevgeni Onegin" in əsas mətni hər biri 14 misradan ibarət olan sonet şəkilli stanza (strofa) lardan təşkil olunub. Bu stanzaların qafiyə sistemi sadə deyil: **ababccddeffegg**. İlk üç dördlükdə iki-iki qafiyələnmənin nəzəri mümkün olan hər üç qafiyə forması öz tətbiqini tapıb: çarpaz və ya növbələşən - **abab**, qonşu, qoşa və ya cüt-cüt (məsnəvi kimi) - **ccdd** və qapalı (dairəvi)- **effe**. Stanzanı sonuncu iki həm qafiyə misra - **gg** tamamlayır⁵.

W.Shakespeare sonetləri qafiyələnmə baxımından mürəkkəb deyil - hər biri növbələşən üç dördlük, üstəgəl həm qafiyə iki misra: **ababccdefeffgg**. Puşkin öz stanzalarını fransız və ingilis sonetlərini kombine edərək qurmuşdur. Burada, sadəlik üçün, stanzanın *kishi və qadin qafiyələr* adlanan incəliklərinə varmayacağıq; ruscadan ingiliscəyə və tərsinə tərcümədə bu aktual məsələ kimi qoyula bilər, Azərbaycan dilinə tərcümədə isə bu öz mənasını itirir.

Rus poeziyasının şah əsərini öz dilinə çevirmək üçün şairlər

içində, xüsusilə rus mədəniyyətinin dominant olduğu sovet və sosialist şairləri arasında bir yarış ruhu hökm sürürdü. Hər tərcüməçi bu işə girişməyə cürət etməzdi, bu işin öhdəsindən öz ölkəsində məşhur olan şairlər gələ bilərdilər, yalnız onların buna mənəvi haqqı vardı. Əslində bu avtoritar respublika və ölkələrdə Puşkin kimi şairlərin yubileyi, ən vacib hesab olunan əsərlərinin milli dillərə tərcüməsi dövlət əhəmiyyətli iş idi və bu, böyük diqqət və məsuliyyətlə əvvəlcədən planlaşdırılırdı, "Yevgeni Onegin" kimi əsərlər dövlət sifarişi əsasında tərcümə edilirdi.

S.Vurğun rus dilinə yaxşı bələd idi, rus mədəniyyətini içindən tanıyırdı, şairlik istedadı ilə Puşkinin daxili dünyasına nüfuz edə bilirdi, onunla Puşkin arasında ruhi qohumluq vardı. O, "Yevgeni Onegin" in tərcüməsini özü üçün həyati vacib iş hesab edərək öz vaxtını əsirgəmir, böyük şairlik istedadını Puşkini azərbaycanca danışdırmağa sərf edirdi. *"Bu tərcüməni ən böyük əsərlərimdən biri hesab edirəm. Mən belə hesab edirəm ki, "Yevgeni Onegin" Azərbaycan dilində mənim orijinal əsərim olmalıdır, yəni Azərbaycan dilində onun tam hüquqlu müəllifi mən olmalıyam - bəli, məhz müəllifi"*⁶.

Burada tərcüməçinin müəllifliyi barədə yuxarıda, Jukovski ilə bağlı gətirdiyimiz misalı və qeydi yada salmaq yerinə düşür. Əslində gözəl əsərin uğurlu tərcüməsinin doğrudan da öz müstəqil, orijinaldan fərqli həyat yolu var (tarixdə hətta tərcümənin ömür yolunun orijinaldakından daha uzun və uğurlu olduğuna aid misallar mövcuddur - yunan orijinalı itmiş, amma ərəbcəsi qalmış əsərlər kimi). Tərcüməçi orijinal fikrin və tam olmasa da müəyyən dərəcədə orijinal formanın müəyyən etdiyi çərçivələr daxilində yaradıcı işdir. bu məzmun və formanın əvvəlcədən şərt olaraq verilməsi tərcüməçidən eyni zamanda həm icraçı, həm də yaradıcı olmağı tələb edir.

"Yevgeni Onegin" in tərcümə etdiyi 1935-36-cı illər həmçinin S.Vurğunun öz şah əsərləri üzərində işlədiyi bir dövr idi. Məhz həmin illərdə O, "Şairin albomundan", "Stalin", "Təbriz gözəlinə",

"Həsərət", "Şairin ölümü", "Azərbaycan", "Rəhbərə salam", "Azad ilham", "Yadıma düşdü" kimi onlarla bədii cəhətdən dolğun və gözəl şeirlərini, doqquz poemasını və "Komsomol Poeması"nın əsas fəsillərini yazmış, yəqin ki, Şota Rustavelinin də tərcüməsi üzərində düşünməyə başlamışdı. Şair xəyalının öz "Komsomol poeması" ilə qanad açdığına, öz Humayının halına ağladığına şübhə etmək olarmı? Tatyananın "*dərin zəkası, incə hissləri, kədəri və zərifliyi*" qarşısında mütəəssir olarkən⁷ və ya Ofeliyanın dərini düşünərəkən öz Humayından -

*Bütün diləkləri gözümdə qalmış
O qız xəyalının incəliyindən*

-söhbət açmağı unutmamışdır:

*Humay düşündürür, Humay ağladır
O, nə Tatyanaadır, nə Ofelyadır*⁸.

S.Vurğun "Yevgeni Onegin" in xüsusi tip stanza və qafiyə sistemini saxlamaqla Puşkinin bənzərsiz sənətini, kədərli ruhunu gözəl Azərbaycan şeir dili ilə yenidən canlandırmağa nail oldu⁹. "Yevgeni Onegin" in bizə məlum olan, rast gəldiyimiz və anlaya bildiyimiz tərcümələri arasında ən təbii səslənən, dolğun və adekvat olanlardan biri S.Vurğununkudur.

Əlbəttə, sanballı və mürəkkəb poetik əsərin hər hansı tərcüməsində nöqsanlar, mübahisəli məqamlar, texniki qüsurlar da olur. Adətən onların bir hissəsi vaxt çatışmazlığı üzündən, müəyyən zaman kəsiyində işi təhvil vermək məcburiyyətindən doğur. Bəzi kəsirlər şairin yorğunluğu və ya öz poetik yaradıcılığı üçün darıxması üzündən baş verə bilər. "*Bəzən elə günlər olurdu ki, mən fikirləşirdim: qurtarmaq lazımdır. Puşkinin yubileyi (1937 - dünyasını dəyişməsinin 100 ili - H.İ.) yaxınlaşır, lakin elə o günlərdə mənim hafizəmdə yeni bir şeirin, yaxud poemanın mövzusu parlayırdı. Tərcümədən ayrılmaq istəmirdim, ancaq ilham öz əsərimə giriş-*

məyə məcbur edirdi"¹⁰.

S.Vurğunun bu tərcüməsi də nöqsansız deyil, müəyyən üslub xətalari gözə çarpır, bəzi yerlərin sanki, az da olsa, cilalanmağa ehtiyacı var (bu barədə xüsusi söhbət açmaq mümkündür). Şair özü öz işini kamil hesab etməkdən uzaq idi, tərcüməni bitirdikdən sonra o, "*Mən bu əsər üzərində işimi bitmiş hesab etmirəm. Sonrakı nəşrlərdə mən tərcüməmi təkmilləşdirəcəm və daha da yaxşılaşdıracağam*" demişdi¹¹, daha sonralar isə " Bədii tərcümənin nəzəri və təcrübi məsələləri haqqında" bir çıxışında fikrini belə tamamlamışdı: "*hiss edirəm ki, tərcüməmdə poeziya orijinalda olduğu kimi yüksək səviyyədə deyildir. Tərcüməmi qurtardığım günlərdən altı-yeddi il keçir, bu müddət ərzində mən yaradıcılıq cəhətdən inkişaf etmişəm. Ola bilər ki, mən bu tərcüməyə əlli yaşında, dilin bütün sirlərini mükəmməl bildiyim zaman qayıdacağam*"¹². S.Vurğun öz tərcüməsinə ikinci dəfə əlli yaşında deyil, daha tez – Puşkinin anadan olmasının 150 illiyində, 1949-cu ildə qayıtdı: "*Yevgeni Onegin*"i bu il mən, demək olar ki, ikinci dəfə yenidən tərcümə etmişəm"¹³.

Böyük və məşhur əsərin poetik tərcüməsi üzərində şair-tərcüməçinin uzun müddət işləməsi, təkrar-təkrar onun üzərinə qayıması təbiidir, bu, tərcümə mətninin təkmilləşməyə olan ehtiyacının bitmədiyindən irəli gəlir.

13. Kim? Nə? Necə?

Tərcümə haqqında düşüncələrin sonu yoxdur

Görkəmli şairin poetik tərcümədə uğur qazanma ehtimalı şairlik təcrübəsi az olan peşəkar tərcüməçi ilə və ya ortabab şair-tərcüməçi ilə müqayisədə daha çoxdur; bu təbiidir, əlbəttə ki, bir şərtlə - şair öz tərcüməsinə öz böyük əsərlərini yazdığı kimi ilhamla və məsuliyyətlə yanaşırsa.

Qaynaq dilə yaxşı bələd olan, şairin orijinaldakı gözəlliyini duyub ləzzət ala bilən tərcüməçi, yoxsa, qaynaq dili bilməyən və

ya zəif bilən və sətri tərcümə ilə işləyən, amma şairin ruhunu duya bilən və sərbəstliyə yol verərək tərcüməni oxucularına sevdiren tərcüməçi-şair yaxşıdır?

Bu sualın ümumi cavabı yoxdur, hər şey tərcüməçinin istedad və ustalığından, həm orijinala uyğunluğu təmin etmək, həm də tərcümənin gözəl səslənməsi üçün can qoymaq istəyindən (və bacarığından) asılıdır. İngilis ədəbi tənqidinin atası hesab olunan dramaturq, şair və tərcüməçi John Dryden (1631-1700) vaxtilə tərcümə haqqında düşüncələrini qələmə alarkən sadə sual qoyub, ona sadə və gözəl cavab vermişdi: *"Nə üçün məqbul, xoşa gələn tərcümələr çox az saydadır? Mənə elə gəlir ki, bunun əsl səbəbi (...) tərcümə etmək üçün zəruri olan bütün istedadları özündə cəmləşdirən insanların çox az olmasıdır və yaradıcılığın bu çox mühüm sahəsinin çox az qiymətləndirilməsi və az həvəsləndirilməsidir"*¹.

Həm ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsi, həm bədii tərcümə və xüsusilə də poetik tərcümə bu gün suallarla doludur, bu sualların böyük qismi iki bədii mədəniyyət, iki poetik dil arasında hansı növ keçidlərin, körpülərin, anlaşmaların düzgün və ya təbii olduğunu qəbul edib-etməməklə bağlıdır.

Poeziyanın məqsədi fikri ritmik, yığcam və gözəl şəkildə söyləmək isə, tərcümənin də məqsədi, yəqin ki, eyni olmalıdır, məgər tərcümə bir dildə yaranmış fikri və gözəlliyi digər dilə inikas etmək deyilmi? Başqa sözlə desək, poetik tərcümənin ali məqsədi orijinaldakı həmin fikri ritmik, yığcam və gözəl şəkildə (bənzer gözəllikdə, mümkün qədər çox oxşar şəkildə!) hədəf dildə yenidən ifadə etməkdən ibarətdir. Sanki bir gözəl mahnı ikinci dəfə başqa bir müğənninin ifasında səslənir, ikinci müğənninin səs tipi, diapazonu və ifa tərzini birincininə nə qədər yaxın olsa, mahnının əvvəlki kimi gözəl səslənməsi ehtimalı da o qədər böyükdür (əlbəttə ki, yeni müğənnimiz üstəlik mahnı üzərində məsuliyyətlə çalışsa... məsuliyyət hər yerdə mühüm imiş!).

Ya bəlkə mümkün olmayanı etməyə çalışmıyıq? Axı deyəsən

poetik tərcümədə orijinalın müxtəlif hissələrində necə böyük sənət gizləndiyini aşkara çıxarmaq mümkün olmur...

Bəlkə poetik tərcümə fikrindən tamam əl çəkək, yalnız filoloji tərcümə etməyə çalışaq və şairin üslubunu, poetik ifadə istedadını nümayiş etdirə bilən misallar və izahlarla kifayətlənək? Bu fikrin də tərəfdarları olub və var (məşhurlardan Longfellow, Nabokov), lakin deyəsən onlar mütləq azlıqdadır. Digər tərəfdən, böyük epik-poetik əsərlərdən söhbət gedirsə, onların dəfələrlə və müxtəlif tərcümə növləri tətbiq olunmaqla tərcümə olunmasına ehtiyac duyulur. Nizaminin əsərlərində məhz Nizaminin fikirlərini dəqiq görmək istəyənlər, əlbəttə ki, filoloji tərcümədən faydalanmağı üstün tutacaqlar. Üstəlik, dilçilərin etdiyi filoloji tərcümə əsasında sonralar, müxtəlif zamanlarda şair-tərcüməçilər bu əsərin poetik tərcüməsi üzərində işləmək imkanı qazanırlar. Goethe demişkən: "*biz hökm edirik ki, hər mühüm poetik əsər, xüsusi ilə də epik əsər, nə zamansa mütləq nəslə tərcümə olunmalıdır*"².

Daha bir fikir var - həqiqəti ortada axtarmaq fikri (ümumiyyətlə, həqiqət hər zaman ortadadırmı - yəqin ki, bu belə deyil?!). Bu halda orijinaldakı fikrə diqqətli, yaxın olmaq üçün formada qurban vermək ortaya qoyulur. Qurbansız həyat yoxdur, o cümlədən tərcümə həyatı da belədir. Əlbəttə ki, qarşıda duran məsələnin düzgün həllini təmin edən kiçik qurbanlardan söhbət gedirsə, bu anlaşılındır. Amma bəzən qarşıda duran məqsədin nədən ibarət olduğu məsələsinə müxtəlif, bir-biri ilə uyuşmayan yanaşmaların mövcudluğu paradoks yaradır.

Son dövrlərdə Qərbdə (həmçinin Qərblə Şərq arasında olduğu iddia edən bəzi yerlərdə, məsələn Türkiyədə...) bu qurban çox vaxt, sanki, çox ağır olur.

Poetik tərcümədə orijinalın qafiyə sistemini və ya qafiyənin özünü tamamilə yaddan çıxarmaq, ritmi dəyişdirmək, ölçüləri, metri saxlamağa aludə olmamaq və s. müasir tərcümə məkanlarında (söz qafiyədən gedirsə, poeziyanın özündə də) adi hal hesab olunur. Bu şəkildə, bu qılıqda tərcümədən sonra poeziyadan nə

qalır? Yəqin ki, fikir və şairanə (!) ifadə tərzii; bu halda mənsur şeirə bənzər bir tərcümə alınır... Poetik zövqü Şərq poeziyası və həmçinin rus poeziyası ilə formalaşmış şeirsevərlər və mümkündür ki, klassik Avropa poeziyasını sevən qərblilərin ən azı bir qismi bu cür formal tərcümələrlə rastlaşanda təəccüb, heyrət və şübhə içində çaş-baş qalır, təəssüf hissi keçirirlər.

Frazeoloji vahidlərin, təşbeh və məcazların tərcüməsində nəyi üstün tutmalı - hərfi tərcüməni, yoxsa fərqli obrazlarla verilən analoqları? Atalar sözlərini tərcümədə necə vermək lazımdır, hərfi tərcümə etmək, yoxsa alan dildəki qarşılığını, ekvivalentini tapmaq?

İngilis atalar sözü "All bread is not baked in one oven" azərbaycanca birbaşa mənası ilə, yəni "çörəyin hamısı bir kürədə bişməyib" kimi tərcümə olunsaydı, yoxsa "beş barmağın beşi də bir deyil" kimi və ya "hamını bir arşınla ölçmək olmaz" kimi? ³

Antoine Berman "*Atalar sözünü olduğu kimi tərcümə etmək lazımdır, ona ekvivalent axtarmaq düz deyil, qoy alan dil aldığı dilin ifadələri ilə zənginləşsin*" fikrini müdafiə edir. Eugene Nida'nın təbirincə, birinci hal *formal tərcüməyə*, ikinci hal isə ifadənin təbiiliyini əsas götürən *dinamik tərcüməyə* aiddir⁴.

Lakoniklik, atmacılıq, ibarəçilik, semantik və sintaktik çoxçalarlılıq - bütün bunların, eləcə də sözlərin bir-birinə xüsusi, qeyri-adi gözəlliklə zəncirlənməsi nəticəsində qeyri-adi ekvivalentlər yarana bilər. Bu qeyri-adilik və tarixi-mədəni mühitin doğurduğu söz gözəlliyi, söz oyunu poetik əsərlərin tərcüməsini çətinləşdirən amillərdəndir. Təşbehlərlə dolu olan şeirdəki gözəlin qulaqlarından asılan sırğa, boynundakı həmail, qolundakı qolbaq və belindəki kəmərlər təsvir edilməlidir ki, onların qulağa, boyuna, qola, belə uyğun gələn bəzək əşyası olduğu bilinsin, onlar zəncirə-qandala və ya çiyin qayına bənzəməsin! Məhz belə hallarda tərcüməçinin və ya redaktorun izahına, orijinalın filoloji tərcüməsi

ilə poetik tərcümənin müqayisə edilməsinə ehtiyac əmələ gəlir.

Hansı şairlər tərcümə oluna biləndir? Hansı şeirləri tərcümə etmək yaxşıdır və ya lazımdır? Bir tərcüməçi iki müxtəlif şairi tərcümə edərkən tərcümədə fərqlər necə əldə edilir?

Ərəb yazıçısı Əmin ər-Reyhani iki növ şairdən söz açır: öz xalqının, öz dövrünün şairi və bütün dövrlərin və xalqların şairi. Birincilərin şeirləri başqa dillərə tərcümə edildikdə çox itirir, ikincilər isə istedadlı tərcüməçinin əlində daha ipə-sapa yatandır. İkincil növ şairlərin qəlbi keçici heç nəyə bağlı deyil, kiməsə bənzəmək və zamanın keçici ruhuna uyğunlaşmaq onlara yaddır. Onlar dünyanın qəlbi və düşüncəsidir⁵.

Təbii ki, tərcüməçilər ancaq "qəlbə yatan", ruhən və üslub baxımından ona yaxın olan şairi tərcümə etməyə üstünlük verirlər. Bu təbiidir və hamı tərəfindən qeyd edilir, "ümumiləşmələr" in ən çox işlənənidir. Anna Axmatova bu fikrin mütləq olduğunu qəbul etmir. "*Deyirdilər ki, "Axmatova və V. Hugo - mümkün deyil", amma əslində sənə oxşamayanı tərcümə etməlisən, əsl yeni şəkildə düşmək məhz budur*"⁶.

Tərcüməçi böyük sənət əsərini çevirməyi qərara alarkən, həm yaradıcı ləzzət almaq, həm də nüfuzlu, keçici olmayan bir əsəri tərcümə etməklə iz buraxmaq, "müəllif olmaq" və ya *həmmüəllif olmaq* istəyi ilə yola çıxır. Bu cür məsuliyyətli iş tərcüməçini öz (başqa hallarda uğurlu hesab olunan) sərbəstliyini məhdudlaşdırmağa, orijinala qarşı çox həssas olmağa çağırır. Jukovskinin "Odyssey"i tərcümə edərkən *hər cür ədabazlıqdan, bər-bəzəkdən, hər hansı bir effektdə uymaqdan, şuxluqdan imtina etməsi*, eləcə də *orijinalın qədim simasına ziyan vurmada ona sadıq qalmaq şərti* buna parlaq misal kimi göstərilə bilər.

S.Vurğun "tərəfdarı deyiləm ki, tərcüməçi pis şeirləri çevirib yaxşılaşdırsın" deyirdi. O, öz məşhur "Azərbaycan" şeirinin A.E.Adalis tərəfindən tərcüməsini bəyənir, "*orada məndəki vətən-*

pərvərlik ruhu, Azərbaycana olan böyük və dərin məhəbbətin odu vardır". Lakin "Partizan Babaş" şeirinin eyni tərcüməçinin ifasında zəif alınmasını S.Vurğun "*Azərbaycan" orijinalda həqiqi poeziyadır, "Partizan Babaş" isə belə deyil"* sözləri ilə izah edir, zəif şeirin tərcümədə gücləndirilməsini "*xalq qarşısında cinayət*" sayır və beləliklə, dolay yolla, ancaq güclü şeirlərinin, həqiqi poeziyanın tərcümə olunmasını istəyir, "*mənim güzəştlərə, yaxud bəzək-düzəyə, zənginləşdirməyə ehtiyacım yoxdur*" deyir⁷.

J.Dryden tərcümə zamanı müəllifin xarakterini, onun ruhunu əks etdirməyin tərcüməçinin üzərinə düşən ən vacib məsələ olduğunu göstərir, eyni tərcüməçinin müxtəlif müəllifləri tərcümə edərkən bunu nəzərə almalarını istəyirdi. Ona görə: "mən çox zaman tərcümə edən əli asanlıqla tanıyıram, amma onun tərcümə etdiyi iki şairi bir-birindən fərqləndirə bilmirəm. İki müəllif eyni dərəcədə şirin yazsa belə, şirinliyin özündə də fərq var, şəkərlə balda olduğu kimi⁸.

Poetik tərcüməyə nədən başlamaq lazımdır? Müəllifin qarşısına qoyduğu məqsədi, onun işlətdiyi linqvistik vahidləri və maraqlı ifadələri tərcümədə mümkün dərəcədə saxlamaq istəyi, orijinaldakı şeiriyyəti zəiflətməmək, şeirə xas olan musiqini itirməmək arzusu poetik tərcümədə müxtəlif yanaşmalara, forma axtarışına gətirib çıxarır. Bu axtarışda tərcüməçi bəzən seçim qarşısında qalıb, "dəli şeytana uyub" bir deyil, iki formadan yararlanmaq qərarına da gələ bilər.

V.A.Jukovskinin "Pesnya" (Nəğmə) adlandırdığı və "K vostoku, k vostoku" misrası ilə başlayan kiçik şeirini tərcümə edərkən bir cəhət çox maraqlıdır; orijinalda qafiyədən, demək olar ki, istifadə olunmayıb, buna baxmayaraq, şeir doğrudan da daxili musiqiyə malikdir, əsl nəğmədir. Bu xüsusiyyəti tərcümədə necə əks etdirməli, nəğməni necə saxlamalı? Şah misranı *Gündoğana, gündoğana* kimi vermək təbiidir və bu, tez tapılır. Azərbaycan

nəğmə ənənəsinə uyğun olaraq, tərcümədə qafiyədən heç olmazsa müəyyən dərəcədə istifadə etmək, görünür ki, lazımdır. Musiqini də həm vəznli söz və ifadələr seçməklə, həm də musiqi pillələri, dalğaları qurmaqla, bu halda 8-hecalı misralarla 7-hecalı misraları növbələşdirmək vasitəsilə yaratmaq mümkündür:

Gündoğana, gündoğana

Can atır yer kürəsi

Gündoğana, gündoğana

Uçur könül nəğməsi...⁹

F. Tyutçevin "Vesenniye vodi" (Bahar suları) şeiri də müxtəlif zamanlarda və ifalarda mahnı, duet və xor kimi oxunmuşdur, xüsusilə S.Raxmaninovun bəstəlidivi romans populyar olmuşdur. Şeirə iki müxtəlif yerdə təkrar olunan "*Vesna idet, vesna idet*" (*yaz gəlir, yaz gəlir*) misrasını "*Bahar gəlir, bahar gəlir*" kimi verərək tərcüməni azərbaycansayağı 8-hecalı şeirə doğru yönəltmək olar. Digər tərəfdən, müəllifin sözlərinə daha da yaxınlaşmaq və ya sadəcə, daha bir formanı sınaqdan keçirmək məqsədilə yuxarıda orijinaldan gətirilmiş misranı "*İlkbahar yoldadır, ilkbahar gəlir*" kimi verməklə bahar sularını bir qədər fərqli səslə dilləndirmək, həmin şeiri yenə Azərbaycanşayağı 11-heca ilə də tərcümə etmək mümkündür¹⁰.

Yenə qafiyə məsələsinə qayıdaq. Şeiri qafiyəsiz təsəvvür etməyənlər və ya ən azı qafiyənin rolunu danmayanlar, yəqin ki, bu məsələni gündəlikdən çıxarmaq istəməzlər və biz onların düşüncələrinə yer verməliyik...

Şair öz şeirini təsirli və gözəl etmək üçün qafiyələndiribse, tərcümədə qafiyələndirməni kənara qoymaq, qafiyəli şeiri qafiyəsiz tərcümə etmək orijinalın ahəngini pozub, şairin üslubunu təhrif etməzmi, bu, tərcümənin əsas məqsədlərindən uzaqlaşmaq deyilmi? Tərcüməçinin orijinaldakı forma gözəlliyini, poeziya üçün əsas

olan bu xüsusiyyəti hesaba almamaq haqqı varmı?

Şair öz şeirini yazarkən artıq müəyyən "özbaşınalığa yol verir", çünki şeir fikri dəqiq ifadə etmək üçün deyil, onu obrazlı, bəzəkli vermək, xoş ahəngə bürümək, daha yaxşı yadda qalsın və təsirli olsun deyə onu daxili musiqi ilə söyləmək üçündür. Məqsəd yalnız müəyyən dəqiq fikrin ortaya qoyulmasıdırsa, bu sözlər daha birqiymətli olan və bir rəngin fonunda şəkillənən nəslrlə rahatca deyilə bilməzmi? Qafiyə və xüsusi poetik formalar əvvəlcədən şairin də sərbəstliyini məhdudlaşdırırdı, amma o, bu məhdudiyət içində gözəl əsər yarada bildisə, tərcüməçi nə üçün eyni işi artıq öz doğma dilində edə bilməsin?! Hiss - həyəcana meydan vermək, bəzəmək, cilalamaq, yolla düppədüz deyil, bir az ləngərlənə-ləngərlənə, yırğalana-yırğalana, oynaya-oynaya getmək imkanı, bu "özbaşınalıq" tərcüməçinin də ixtiyarındadır!

Məhdud çərçivələr içində də xoş ahəng yaratmaq və gözəllik axtarışına çıxmaq mümkündür. Söz çox, ifadə çox, qafiyə çox, üstəlik də şeir müəllifinin hiss-həyəcanla dediyi hazır fikirlər... Bu xammal və vəsaitlərin əsasında tərcüməçi yeni dildə, başqa sözlə desək, yeni yerdə şairin qurduğu binaya bənzər yeni bina inşa etməlidir. Əlbəttə, bu inşaatçı müəyyən dərəcədə memar da olmalıdır, işini də həvəslə, ehtirasla, tələm-tələsikliyə yol vermədən görməlidir. Bu fikirlə yola çıxan tərcüməçilərə yaxşı yol!

Tərcümə işi bitib-tükənməz və nəhayətsiz olduğu kimi, tərcümə haqqında fikir, müzakirə və mübahisələrin də sonu yoxdur. Növbəti nöqtəni qoymazdan əvvəl böyük məmnuniyyətlə bir daha Johann Wolfgang von Goethe'ni yada salıb sözü ona veririk:

*"Tərcüməçilik işinin qeyri-qənaətbəxş olması haqqında nə desələr də, o, kainatı bütövləşdirib bir yerə yığan işlərin ən vaciblərindən və ən layiqlilərindəndir"*¹⁰.

Qeydlər və izahlar

1. Tərcümə və dil

1. Meksikalı şair və mədəniyyətşünas, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı (1990) Octavio Paz hökm edir ki, "dil özü mahiyyətə artıq tərcümədir - ilk növbədə qeyri-verbal aləmdən və sonra da ona görə ki, hər işarə və hər ifadə başqa bir işarənin, başqa ifadənin tərcüməsidir".

Bax: Octavio Paz. Translation: Literature and Letters. In: Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida. Edited by Rainer Schulte and John Biguenet, The University of Chicago Press, 1992. səh. 154.

2. A.S.Puşkin. *Soçineniya v trex tomax, tom tretiy*, "Xudojestvennaya literatura", 1986. *Bax: səh. 490.*

3. Avropada latın qrafikasından istifadə edən dillərdə ad, soyad və bəzi başqa xüsusi isimləri orijinal dildə necə yazılırsa digər dillərdə də o cür saxlayırlar, onları Azərbaycanda, Rusiyada olduğu kimi tələffüzə uyğunlaşdırıb yazmırlar. *Charles* adı alman, fransız, ingilis... dillərində eyni cür, yəni *Charles* kimi yazılır. Azərbaycan dilində isə bu adı *Çarlz* kimi yazırlar. Hər xalqın özünə məxsus tələffüzü olduğundan adların tələffüz baxımından fərqli dillərdə müxtəlif cür yazılması qarışıqlığa gətirib çıxara bilər. Tərcümədə Şekspiri ingiliscədə olduğu kimi, yəni "William Shakespeare" şəklində yazmaq qəbul olunub, fransızcada, almancada, türkcədə... belədir. Şekspirin türkcəyə çevrilmiş əsəri nəşr olunarkən, Türkiyə əlifbasında *W* hərfinin olmasına baxmayaraq, kitabın üzündə müəllif *William Shakespeare* şəklində yazılır (internetin müasir elm, təhsil, mədəniyyət, ticarət və informasiya sistemində tutduğu və get-gədə böyüyən rolu şəxsizdir, *www* kimi simvollar *w* hərfini əlifbasında bu hərfin olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün xalqlara yaxınlaşdırıb).

Biz, bu yazımızda Avropa ənənəsinə əsaslanmaq fikrindəyik, axı Azərbaycan dili hal-hazırda rus dilindən fərqli olaraq latın qrafikalı əlifbadan istifadə edir! Anlaşılmazlıq olmasın deyər şəxs adlarında kök və şəkilçini bəzi hallarda apostrof işarəsi ilə bir-birindən ayıracağıq,

məsələ, Shakespeare'in sonetləri, Tyndale'in tərcüməsi və s.

Eyni məsələ bizim şəxs və coğrafi adlarımızın Avropa dillərində verilməsi zamanı da yaranır. "Cabbarlı"nı ingiliscədə Jabbarly kimi vermək məqbul hesab oluna bilməz, bu halda adlarımızın yazılışı hər dilə - fransızcaya, almançaya, ispançaya, polyakçaya... uyğun olaraq dəyişməlidirmi? Avropalıların da istəyi məhz dilimizdə olduğu kimi, yəni "Cabbarlı" yazılışıdır, amma biz özümüz hələ buna əməl etmirik. Yeri gəlmişkən, *Azərbaycan* sözünün də əslində bütün latın qrafikalı dillərdə bizdə olduğu kimi və ya Ə hərfi çətinlik törətsə, *Azerbaycan* kimi yazılması daha düzgün olardı. Elə *Türkiye* sözü də niyə ingiliscə və digər Avropa dillərində əslində olduğu kimi yazılmasın?! (ingiliscədəki turkey - hind toyuğu bənzətməsi də aradan qalxardı, əslində ingilis dilində hind toyuğuna turkey deyilməsinin səbəbi bu ev quşunun Türkiyə vasitəsi ilə əldə edilməsi olmuşdu!)

4. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Second Edition, David Crystal, Cambridge University Press, 1998. *Bax: səh.7.*

5. *The Languages of the World*. Kenneth Katzner, "Routledge", 1999.

Bu kitabda 194 dildə (üstəgəl süni dil - esperantoda) öz əlifbası ilə yazılmış bir mətn və onun ingiliscəyə tərcüməsi, həmçinin dil və onun daşıyıcısı olan xalq haqqında qısa arayış verilmişdir.

6. Susan Bassnett. *Translation Studies*, "Routledge", 2002. *Bax: səh. 11.*

2. Tərcümə və tərcüməçilər. Qədimlərə səyahət

1. Slovar Antiçnosti (Perevod s nemetskoqo: Lexikon Der Antike, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, 1987), İzdatelstvo "Progress", Moskva, 1989. *Bax: səh.423.*

2. Hugo Friedrich. *On the Art of Translation*. İn: Theories of Translation. *Bax: səh. 12.*

3. *Bax (2), səh. 12, 13.*

4. "Rabelais, Bonaventure des Periers və Montaigne kimi yazıçılara xas olan qeyri-müəyyən, çox vaxt xaotik, hər halda rəngbərəngliyi ilə zəngin olan əvvəlki Fransız nəsr qeyb olmağa başladı və gözəl,

səlist və nəzakətli klassik fransız yazısı yaranmağa başlandı", *Bax (2), səh.14.*

5. *Spor o drevnix i novix. "İsskustvo"*, Moskva, 1985. De la Mott "İliada"nı poetik tərcümə edərkən (1713) onu istədiyi qədər dəyişdirmiş, qədim Yunanistanın "sadə və kobud" mənəviyyatını fransızların qəbul edə biləcəyi şəklə salmışdı. Anne Dacier isə "İliada"nın tərcüməsi üzərində uzun müddət işləmiş, dəqiqliyə əməl etmək məqsədilə tərcüməni nəslrlə etmişdi (1911).

O, iddia edirdi ki, "Homer nə deyibsə, tərcüməçi onu nəslrlə verə bilər, amma şeirlə bunu etmək mümkün deyil", *bax: səh.454.*

De la Mott isə bunu doğru saymırdı, *bax: səh, 370.*

Voltaire (Volter) bu iki yaradıcı şəxs arasında gedən və Fransaya səs salan mübahisədə onların ifratçılığa vardıklarına işarə vuraraq yaranmış vəziyyəti belə şərh edirdi: "O (De la Mott - H.İ.), "İliad"nı çox pis tərcümə etdi, lakin xanım Dasierə çox əla cavab verdi", *bax: səh. 453.*

"O (A. Dacier - H.İ.), elə inadkarlıq göstərdi ki, hətta la Mott ilə mübahisədə haqlı çıxmadı", *bax: səh. 455.*

6. *Translators Through History*. Edited and Directed by Jean Delisle & Judith Woodsworth, John Benjamins Publishing Company, 1995. *Bax: səh. 75 - 79.*

7. Hans Erich Nossack. *Translating and being translated*. In: *Theories of Translation*. *Bax: səh. 233.*

8. Franz Rosenthal. *The Classical Heritage in İslam*, Routledge, 1994. *Bax: səh. 18.*

9. Oçerki istorii Arabskoy kulturi 5-15 vv. İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1982 : Oçerk perviy. *Arabskiy yazık*. A.B. Xalidov. *Bax: səh. 13-74*

10. George Makdisi. *The Rise of Humanism in Classical İslam and the Christian West*, Edinburgh University Press, 1990. *Bax: səh. 245.*

11. W. Montgomery Watt and Pierre Cachia. *A History of İslamic Spain*, Edinburgh University Press, 1996.

12. Avropanın İslam elmi, mədəniyyəti, tibbi və fəlsəfəsini öyrənmək məqsədilə başlanan və xüsusilə 12-13-cü əsrlərdə möhkəm qızışan tərcümə fəaliyyətinin nəticəsində Avropa İslam və yunan elmi

bazasını mənimsəyib öz elmi düşüncə sistemini formalaşdırmaq imkanı əldə etdi, sivilizasiyanın növbəti mərhələsini yaratmağa başladı. Tək bir tərcüməçi - Gerard Cremona (yəqin ki, köməkçiləri ilə birlikdə) 70-80 əsər, içində də Evklidin "Elementlər", Əl-Xarəzminin "Cəbr", Ptolomeyin "Almagest", İbn Sinanın "Tibb", Aristotelin və Qalenin bir sıra əsərlərini ərəbcədən tərcümə etmişdi. Aristotel, İbn-Sina və İbn-Röşd Avropa fəlsəfi düşüncəsinin əsasını qoyan müəllimlər oldu. 16-cı əsrdən başlayaraq Avropa tarixin aparıcı gücünə və məkanına çevrildi.

13. *The Legacy of İslam*. Edited by Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume, Oxford University Press, 1931. *Bax: səh 30-31*.

14. *The Legacy of İslam*. *Bax: səh. 201*.

15. 3-cü Əbdürrəhmanın (912-961) kitabxanasında bəzi mənbələrə görə kitabların sayı 400 minə yaxın idi. Kitabların və müəlliflərin adlarından ibarət kitabxana kataloqu hər biri 50 səhifəlik 44 cilddən ibarət idi. İspan tədqiqatçısı Ribera y Tarrago J. hesab edirdi ki, Kordovadakı kitabların sayı, o dövrdəki Avropa şəhərlərinin hamısında olan cəmi kitabların sayından çox idi. Onun fikrincə, Əl-Əndəlüsdəki kitabların ümumi sayı iki milyondan az deyildi. 13-cü əsrin ən böyük kitabxanalarından biri Azərbaycan şəhəri Marağada, Nəsirəddin Tusinin rəhbərlik etdiyi rəsədxana və elmi mərkəzin nəzdində idi.

Bax: Oçerki istorii Arabskoy kulturi 5-15 vv : Oçerk çetvertyi. Knijnaya kultura, A. B. Xalidov, *səh. 279-282*.

Həmçinin *Bax: (8), (10)*.

3. Tərcümə, din və müqəddəs kitablar

1. *Translators Through History*. *Bax: səh. 25*.

2. *Translators Through History*. *Bax: səh. 187, səh. 182*.

3. Ahmet Caferoğlu. *Türk dili tarihi*, Enderun kitabevi, İstanbul, 1984. *Bax: səh. 152*.

4. *Bax (3), səh. 158*.

"Uyurcaya giren yabancı kelime serveti eski İran, Hind, Soğd, Çin vesaire dillere aittir". *Bax: səh. 152.*

"Muhtelif toplumların dini ihtiyaçlarını qarşılamak amacile (...) yapılan Türkçe çevirmeler, Uygur Türkçesinin yapısına, çok ağır və yeni unsurlar yükləməklə kalmamış, Türk dilinə yabancı sayılabilecek gramer kuralları da eklemiştir". *Bax səh.156.*

Bununla bərabər, A.Caferoğlu Uygur tərcüməçilərin öz dillərinin inkişafında və qorunmasında zəhmətlərinin olduğunu da qeyd edir. *Bax: səh. 157-159.*

Sadə bir misal, zənnimcə, maraqlı ola bilər: Sanskritcədə "bilmə-məklək" və Çincə "məchuliyət" mənasını verən "akıdyə" sözünü uygur tərcüməçi öz dilinə "bilgisiz bilig" kimi çevirmişdi. *Bax: səh. 158.*

5. *Bax: Translators Through History, səh. 50.*

M.Luther'ə qədər Bibliya alman dilinə latıncadan tərcümə edilmişdi və sadə dildə deyildi. O, yunan, ibrani və latın dillərini yaxşı bil-sə də, öz tərcüməsinə çox məsuliyyətlə yanaşmış, tərcümə üzərində həmin dillərin mütəxəssisləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində işləmişdi. *Bax: səh.47.*

M.Luther həmçinin sərbəst və sətri tərcümə, tərcümə və dildə termin yaradıcılığı, tərcümədə kontekstin vacibliyi və üslubiyyət kimi tərcümə prinsipləri haqqında fikir və mülahizələrini yazmağı da unutmamışdı (bu, əslində, ona edilən hücumlara qarşı özünümüdafiə tədbiri idi). *Bax: səh.48.*

1517-ci il oktyabrın 31-də öz 95 tezisini Wittenberg şəhərində Bütün Müqəddəslər kilsəsinin qarısından asmaqla Martin Luther Roma kilsəsinə meydan oxudu və Protestantizmin əsasını qoydu. Beləliklə Reformasiyanı, Avropanı silkələyən bu hərəkəti başlayan və tarixə də bu işi ilə daxil olan Martin Luther, eyni zamanda tərcüməçi və dilçi kimi alman dilinin inkişaf tarixində şəərəfli yer tuta bildi.

6. *The William Tyndale Home Page.*

www.williamtyndale.com/0welcomewilliamtyndale.htm

Tyndale'in ingilis dilinə verdiyi gücü nümayiş etdirən "ingilis oxucularının William Shakespeare'i anlamağa və oxumağa hazırlanması Tyndale'in fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur" kimi fikirlər də mövcuddur.

7. *The William Tyndale Home Page.*

8. Latın dili elmi əsərlərin yazıldığı əsas dil kimi və dini kitabların, kilsənin dili kimi Avropada üstünlüyünü uzun müddət mühafizə edə bilmişdi. Buna parlaq misal: İ. Newton təbiətin fiziki qanunlarının kəşfini özündə cəmləşdirmiş "Philosophiae Naturalis Principia Mathematica" (Natural fəlsəfənin riyazi əsasları) adlı məşhur əsərini 1687-ci ildə latınca yazıb çap etdirmişdi. Kitabxanaların əsas fondunu latınca yazılmış kitablar təşkil edirdi. Bu şəraitdə canlı xalq dili (alman, fransız, ingilis, ispan, italyan və s.) məhz tərcüməçilərin böyük cəsarəti və əməyi, şair və yazıçıların fəaliyyəti sayəsində üstünlük qazanmağa nail olurdu.

Böyük humanist Rotterdamlı Erasm (1469-1536) həm də şair idi, onun 136 şeirindən 7-i yunanca, qalanları isə latın dilində yazılmışdı.

9. *Qurani-Kərim*. Tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev, Azərənəşr, Bakı, 1991.

Hal-hazırda Qurani-Kərimin azərbaycancaya daha bir neçə tərcüməsi məlumdur (o cümlədən, *bax*: Nəriman Qasımoğlu).

10. *Bax: The World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an*, OIC Research Centre, İstanbul, 1986.

Əlavə olaraq uyğun internet səhifələrində ayrı-ayrı dillər üzrə Quranın tərcümə və təfsirləri haqqında geniş məlumat almaq olar.

Sosialist blokunun dağılması və həmin ölkələrdə hökm sürən rəsmi ateist siyasətin yox olması dini ədəbiyyatın nəşri və yayılmasına yol açdı. Bu üzdən Quranın tərcüməsi də geniş vüsət aldı, Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Rusiyada müxtəlif dillərdə dəfələrlə nəşr edildi. Yuxarıdakı məlumatın dərc olunduğu vaxtdan keçən təxminən 20 ildə Quranın tərcüməsi və nəşrləri çox sürətlə artıb (təəssüf ki, bu artım barədə dəqiq məlumatımız yoxdur).

11. Keçmiş məktəblərimizdə əzbərləmə, yaddaşı yükləmə üsuluna əsaslanan tədris mərkəzi yer tuturdu, bu isə, xüsusilə kiçik yaşlarda yazı vərdişlərinin aşılmasına mane olurdu (əslində indinin özündə də tədrisdə əzbərləmə böyük yer tutur və yazı qabiliyyətinin inkişafına yetərinə fikir verilmir). Mümkündür ki, Quranın uşaqların yaxşı bilmədiyini, çox zaman heç bilmədiyini ərəb dilində əzbərlədilməsinin də bu işdə rolu olub. M.Ə.Sabir uşaqların (deyilənə

görə 8 yaşında) bunu müşahidə etmiş və tapşırığa əməl etməyib yazmağa çox həvəs göstərəndə necə cəza verildiyini də qələmə almışdı:

*Tutdum orucu irəməzanda
Qaldı iki gözlərim qazanda
Mollam da döyür yazı yazanda.*

Mirzə Ələkbər Sabir. *Hophopnamə*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1980. *Bax: səh. 306, 471.*

4. Qərbdə və Şimalda bədii və poetik tərcümə barədə deyilənlərdən

1. Arthur Schopenhauer. *On Language and Words*. In: *Theories of Translation*. *Bax: səh.33.*

1800-ci ildə çap olunmuş "*Über Sprache und Worte*"(Dil və sözlər) adlı əsərində A.Schopenhauer tərcümədə yaranan problemləri müxtəlif bənzətmələr vasitəsilə qabarıq şəkildə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Məsələn, "tərcümələr kitabxanası rəsm əsərlərinin reproduksiyalarından ibarət qalereyanı xatırladır", (*bax: səh.33*), və ya "kimya ilə müqayisə etsək, bir müasir dildən digərinə tərcümə baxılan cümlənin məlum hissələrə (komponentlərə) ayrılmasını və sonra onların yenidən birləşdirilməsini tələb edir" (*bax: səh. 35*).

2. Susan Bassnett. *Translation Studies*, "Routledge", 2002. *Bax: səh. 73.*

3. *Bax: Theories of Translation. An Anthology of Essays from Dryden to Derrida*. Edited by Rainer Schulte and John Biguenet, The University of Chicago Press, 1992.

R. Schulte və J. Biguenet'in redaktəsi altında nəşr olunmuş bu antologiya 17-ci əsrdən bəri bir sıra alman, fransız, ingilis, ispan, rus və italyan dilli şair, yazıçı, filosof, dilşünas, ədəbiyyatşünas və tərcüməçilərin əsərlərindən götürülən, özündə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını barədə qiymətli fikirləri cəmləşdirən topludandır. Redaktorların yazdığı giriş ("Introduction", səh. 1-10) ümumi mənzərənin

mühüm çalarlarını göstərməklə oxucunu yönəltməyə çalışır və buna əsasən müvəffəq olur; təəssüf ki, bəzi istinad olunan ifadə və fikirlərə antologiyanın özündə rast gəlinmir, o cümlədən, A.W.Schlegel və M.Arnold'un mühüm yazıları antologiyaya daxil edilməyib. Yuxarıda gətirdiyimiz iqtibasların əksəriyyəti orijinal məqalələrdən, bir neçəsi isə həmin girişdən alınmışdır.

Həmçinin *bax səh.55-59*: Wilhelm von Humboldt. *From the Introduction to His Translation of Agamemnon (from: Aeschylus Agamemnon Metrisch übersetzt)*.

4. John Dryden. *On Translation*. İn: *Theories of Translation, Bax: səh.18*.

Bu yazısında John Dryden özünün tərcümə tarixi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan hər kəsin bildiyi tərcümə təsnifatını vermişdi:

1. *Metafraz*. Bu, sözbəsöz, hərfi tərcümə deməkdir.
2. *Parafraz*. Tərcüməçi orijinala tam yaxındır, amma sözə deyil, mənaya əsaslanır. Bu filoloji tərcümədir.
3. *İmitasiya*. Tərcüməçi mənəni bir səmt kimi götürərək sərbəst şəkildə və mətnin-tərcümənin oxucuya xoş gəlməsi baxımından hərəkət edir, orijinala bənzəməyə çalışır.

5. Anna Axmatova. *Soçineniya v dvux tomax, tom vtoroy*, "Xudojstvennaya Literatura", Moskva, 1986. *Bax: səh. 441*.

6. Friedrich Schleimacher. *Methoden des Übersetzens* (Tərcümə üsulları). İn: *Theories of Translation. Bax: səh.41-42*.

7. *Bax: The Translation Studies Reader*. Edited by Lawrence Venuti, by Routledge, 2003.

Susan Bassnett. *Translation Studies*, "Routledge", 2002.

L.Venuti'nin tərtib etdiyi tərcümə araşdırmaları üzrə oxu kitabı hamısı 20-ci yüzilliyə aid olan, ingiliscə yazılmış və başqa dillərdən tərcümə edilmiş 30 məqalədən və redaktorun yazdığı qısa, yönəldici şərhərdən ibarətdir. Bu kitab müasir tərcümə problemləri ilə maraqlananlar üçün vacib mənbələrdən biridir.

Tərcümə nəzəriyyəsinin ən maraqlı məsələlərindən biri tərcümələrin təsnifatıdır. "On Linguistic Aspects of Translation" (1959) adlı məqaləsində görkəmli dilşünas Roman Jakobson geniş mənada üç növ tərcümənin varlığından söhbət açmışdı: dildaxili (intralingual), dillə-

rarası (interlingual) və işarələrarası (intersemiotic). *Bax: səh. 114.*

Sadəcə onu qeyd etməklə kifayətlənəcəyik ki, bizim müzakirə obyektimiz dillərərası, yəni sözün əsl, geniş qəbul olunmuş mənasında bir dildən digər dilə tərcümədən ibarətdir.

Öz zamanına görə tərcümə haqqında ciddi düşüncələri olan J.Dryden və "Qərb-Şərq divanı"na yazdığı əlavələrdə J.W.von Goethe- hər ikisi tərcümələrin növləri haqqında (yənə hər ikisində üç növ olmaqla) maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Həmçinin *Bax: Theories of Translation, səh. 17-31, 60-63.*

8. İoqann Volfqanq Qete. *Zapadno-Vostoçnyy Divan* (Johann Wolfgang von Goethe. *West-Östlicher Divan*) (rusca), "Nauka", Moskva, 1988.

Goethe'nin "Qərb-Şərq divanı"nın rus dilinə tərcüməsinə A.V.Mixaylov qiymətli şərhlər yazmış, o cümlədən onun bədii və poetik tərcümə ilə bağlı fikirlərini təhlil etmişdi, yuxarıdakı iqtibas da həmin təhlildən götürülmüşdür. *Bax: səh. 805.*

5. Azərbaycanca tərcümə. Orta əsrlər

1. Nizami Gəncəvi. *Lirika*, filoloji tərcümə Mübariz Əlizadənin-dir, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1983. *Bax: səh. 35.*

Bu fikrin hansı kontekstdə yarandığı da maraqlıdır. Öz şairliyi ilə öyündüyündən narazı qalan şair elmin daha üstün olduğunu yada salır:

Bu nə sözdür ki, öyünüb deyirəm: mən şairlikdə birinciyəm?

...Şeir sənətinin özü nədir ki, onunla fəxr edirəm?

(*bax: səh. 14*),

və sonra elmin müəyyən mənada daha yüksək dəyərə, mühüm invariantlara malik olduğunu göstərmək üçün yuxarıdakı məsələyə tərcümənin gözü ilə baxır.

2. G.E. von Grünebaum. *Osnovnyye çerti arabo-musulmanskoy kultury* (ingiliscədən və almanca ruscaya tərcümə), İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1981. *Bax: səh.127-156.*

Görkəmli şərqsünas G.E. von Grünebaum "Ərəb nəzəriyyəsində plaqiat konsepsiyası" məqaləsində ərəb poeziyasında müşahidə olunan bir hadisədən, başqa müəllifin əsərindən iqtibas etmək, almaq, götürməkdən danışır və ümumiyyətlə, ədəbi mülkiyyət və orijinallıq məsələlərini təhlil edir. O, "Məna müştərəkdir, bütün ağıllı adamların ümumi mülkiyyətidir" (*bax: səh.132*) kimi fikirlərin inkişaf tarixini izləyir, ərəb poeziyasında böyük sələflərə dərin hörmətin orijinallığa hörmətdən daha üstün sayıldığını qeyd edir. G.E. von Grünebaum həmçinin baxılan məsələdə ərəblərlə qədim yunanlar arasındakı oxşarlıqlar barədə də fikir söyləyir.

3. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981. *Bax: səh.49*.

Nizami "Leyli və Məcnun"da da oğluna nəsihət verərkən bir daha elmin poeziya ilə müqayisədə daha faydalı olduğu fikrinə qayıdır, onu şairlik həvəsindən, şeir sənətindən çəkindirir: "Çünki onun ən yaxşısı, ən çox yalan olanıdır" (*bax: səh.52*).

Bu sözləri deyərkən Nizaminin məqsədi poeziyanı pisləmək və ya aşağılamaq deyil, oğlunu şairlik fikrindən uzaqlaşdırmaqdır. Onun yuxarıda gətirdiyimiz misrası isə Nizaminin öz fikri deyil, bu, Şərqdə çox yayılmış ərəb məsəlidir. *Bax:*

E.E.Bertels. *Nizami o xudojestvennom tvorçestve* (Vıdayuşiesya russkie uçenyıye i pisateli o Nizami Qyandjevi. "Yazıçı", Bakı, 1981), *səh.85*.

Öz sözünün qədrini bilən böyük Nizami şeirin yalan olması barədə ərəb misalını gətirir, E.Bertels "Xosrov və Şirin"dən gətirdiyi misallarla şairin bu ərəb məsəli ilə razılaşmadığını, həqiqətə sadıqlığını nümayiş etdirir; əlbəttə ki, həqiqəti poeziyanın canı olan qanadlı xəyallarla bəzəmək də şairin əzəli vəzifəsi və ustalığıdır. *Bax: səh. 85*.

4. Xacə Nəsirəddin Tusi. *Əxlaqi-Nasiri*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1989. *Bax: səh.34*.

N.Tusi işin əvvəlini belə təsvir edir: "Bu sətirlərin müəllifinə (yəni mənə) buyurdular: "Bu gözəl kitabı istilahlarını dəyişdirməklə, ərəb dilindən fars dilinə tərcümə etmək lazımdır; bu zamanın adamlarının çoxu ərəb libasından məhrumdurlar...".

Dövrünün ən universal alimlərindən olan N.Tusi riyaziyyat və

astronomiya sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə nəhəng klassiklər sırasında şərəfli yer tutur. O, həmçinin böyük filosof və elm təşkilatçısı, məşhur Marağa rəsədxanasının yaradıcısı və rəhbəri idi. N.Tusi həmçinin yunan elmi əsərlərinin tərcüməsi ilə də məşğul olmuşdu.

5. Ə.Dəmirçizadə. *Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi*, 1-ci hissə, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1979. *Bax: səh. 98, 162-164, 237, 250-258.*

6. 15-16-cı əsrlərdə Avropa maarifləni, ali təhsil yüksələn xətlə inkişaf edir, kitab çapı və elmi canlanma yeni vüsət alırdı. Eyni dövrdə Şərqdə ali təhsil yalnız müəyyən sayda böyük mərkəzlərdə qalmışdı, elm tənəzzüldə idi, Şərq Avropadakı yeniliklərin çoxundan xəbərsizdi (Avropa isə, bildiyimiz kimi, Şərqin bütün uğurlarını mənimsəməkdəydi). Sultan Mehmed Fatihin (1451-1481) yunan elmi və dilinə məhəbbəti, fəlsəfə və ilahiyyətə marağı Osmanlıda Avropavari elmi düşüncənin inkişafını təmin etmək üçün kifayət deyildi. İranətrafi ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın, eləcə də Böyük Moğolların elmi nailiyyətləri və texniki tərəqqisi, müəyyən parıltılara baxmayaraq, yüksələn xətt üzərində deyildi.

6. Azərbaycan ədəbiyyatından tərcümələr.

19-cu əsr. Başlanğıc

1. "Kitab-i Dədəm Qorqud" dastanı və H.F. von Diez'in bu yolda çalışmaları haqqında Dr.H.Achmed Schmiede'nin təşəbbüsü ilə və H.F. von Diez'in 250 illik yubileyi münasibətilə hazırlanıb Xəzər Universiteti Nəşriyyatında işıq üzü görən kitabda və həmin dövrdə Xəzər Universitetində keçirilən konfransda geniş məlumat verilmişdir.

Bax: *Kitabi Dədəm Qorqud aşiqi*. Tərtibçilər: Dr.H.Achmed Schmiede, Prof.Dr.Süleyman Əliyərli, Dos.Roza Arazova. Redaktor Prof.Dr.Hamlet İsaخانli, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2002.

2. J.W. von Goethe məşhur divanını yazarkən onun şərq poeziyası və folkloru haqqında əsas məlumat qaynağı H.F. von Diez və J. von Hammer'in tərcümələrindən ibarət idi. O, bu əsərində, doğrudan da, şərqlə qərbin sintezinin nəyə qadir olduğunu göstərə bilmişdi. Üstəlik "Qərb-Şərq Divanı" ensiklopedik bir külliyyat kimi düşünülüşdü;

Goethe ona məlum olanları öz poetik və fəlsəfi süzgəcindən keçirərək oxucusunu çaşa gətirən, düşündürən və məlumatlandıran bir sənət incisi yaratdı.

"Həssas və yüksək zəka sahibi" Nizaminin "poemaları zəriflik və gözəllik ahəngi ilə nəfəs alır", *bax: Zapadno-Vostochny Divan, səh.182*. "Nizami... bütün sevgi hekayələrini və yarıməfsanəvi möcüzələri qələmə alırdı", *səh.190-191*, həmçinin *bax. səh.194*.

"Pyotr, Fridrix kimi Böyük adına layiq görülən" İkinci Şah Abbas haqqında danışarkən (*səh. 290*) o, Azərbaycanın adını çəkir (*səh.294*).

J.W. von Goethe minnətdar olduğu H.F. von Diez və J. von Hammer haqqında böyük hörmətlə danışmağı da unutmur (*səh. 314-324*), von Hammer'in poetik tərcüməsini təqdir edir (*səh.327*). Xüsusi maraq kəsb edən məqamlardan biri də Goethe'nin "Kitab-i Dədəm Qorqud" dastanındakı Təpəgöz boyundan bir epizoda müraciət etməsidir (təbii ki, von Diez'in tərcüməsi əsasında), *bax səh. 352*.

Bu barədə və ümumiyyətlə, von Diez'in həyat və fəaliyyəti, onun Goethe ilə yaradıcı dostluğu haqqında *Kitabi Dədəm Qorqud aşiqi* kitabına H. Achmed Schmiede'nin yazdığı maraqlı giriş məqaləsinə (*bax: səh.3-17*) müraciət etmək olar.

3. A.E.KrımSKIY. *Nizami i ego sovremenniki*, izdatelstvo "Elm", Baku, 1981. *Bax: səh. 42-44*.

F.Erdmann Nizaminin "İskəndərnamə"sindən bir parçanı latınca yazdığı girişlə birlikdə çap etdirmiş, rəvayətin ruscasını da vermiş (1826, 1828, 1832) və "Yeddi gözəl"dən bir parçanı almancaya çevirmişdi (1832). F.B.Charmoy "İskəndərnamə"dən digər bir parçanı fransız və rus dillərində çap etdirmişdi (1828).

J.Atkinson'un "Leyli və Məcnun"dən etdiyi tərcümə (1836) də o vaxt xeyli maraq doğurmuşdu.

Nizami, onun tədqiqi və dünyagörüşü barədə rus şərqşünası E.E.Bertelsin (məsələn, *bax: Vıdayuşiesya russkie uçenyıye i pisateli o Nizami Qyandjevi. "Yazıçı"*, Bakı, 1981) və Azərbaycan filosofu Camal Mustafayevin (məsələn, *bax: Djamal Mustafayev. FilosoFSkiye i etičeskiye vozzreniya Nizami*, Baku, 1962) əsərlərinə müraciət etmək olar.

4. A.K.Rzaev. *Muxammed Ali M.Kazem-Bek*, izdatelstvo "Nau-

ka", Moskva, 1989. *Bax: səh. 44.*

Oxucumuzu bu kitabdan götürülmüş bəzi fikirlərlə tanış edək. "Bu cür çoxşaxəli qabiliyyətin, üstəlik bu dərəcədə, bir alimdə belə xoşbəxtcəsinə birləşməsinə çox az-az rast gəlinir... Bu an mən Avropada müsəlman şərqə üzrə bu qədər geniş və rəngarəng məlumatlara malik başqa bir şərqşünasın adını deməyə çətinlik çəkərdim" (*səh. 58*, İ.N.Berezin), "Kazım bəy- şərq dünyasının ən parlaq incilərindən biri" (*səh.35*, V.V.Qriqoryev),"Rus şərqşünaslığının patriarxı" (*səh.59*, İ.N.Berezin, V.V.Qriqoryev).

"Özünün arasıkəsilməz tədqiqatları ilə Kazım bəy - bu şərqli, ən savadlı avropalılar və zəmanəmizin ən qabaqcıl insanları arasında şəərəfli bir mövqə qazanmışdır" (*səh.105*, "Histoire des Orientalistes de l'Europe", Paris, 1868, p.192).

Alexander Humboldt M. Kazım bəyə böyük hörmət bəsləmiş, öz "Asie Centrale" (Paris, 1840-1843) əsərində bir sıra müddəalarını ona istinad edərək əsaslanmışdır (*səh.30*). M.Kazım bəy böyük riyaziyyatçı N.İ.Lobaçevski ilə çox yaxın dost idi, Lev Tolstoy isə iki il ərzində M.Kazım bəyin rəhbərliyi altında türk və ərəb dillərini öyrənmişdi (*səh. 81-86*).

5. Kazan universitetinin professoru, kafedra müdiri və dekanı, Peterburq universitetinin professoru, kafedra müdiri və dekanı, Rusiya, Avropa və Birləşmiş Ştatların bir sıra nüfuzlu akademiyalarının, elmi cəmiyyətlərinin həqiqi və ya müxbir üzvü, dövlət mükafatlarına layiq görülmüş bir alim idi M. Kazım bəy.

Kazım bəyin "Qrammatikası"nın həm birinci, həm də ikinci nəşri ("Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası", 1846) geniş şöhrət qazandı, qısa zamanda hər tərəfə yayıldı; 1848-də almançaya çevrilib nəşr olundu. B.A.Dorn bu kitabın şöhrətini Kazım bəyin öz doğma dili haqqında avropa elmi metoduna əsaslanaraq yazması ilə izah edirdi: "...Dilin ən zəhmətkeş və diqqətli avropalının belə gözündən qaçan bir çox incəliklərinə beşikdən bələd olub", *bax: Muxammed Ali M.Kazem-Bek, səh.124*. "...Filologiya aləmində ən böyük hadisədir." (V.V.Qriqoryev), "M.A.Kazım bəyin "Ümumi qrammatika"sı Rusiyada və Avropada uzun müddət türk dili üzrə əsas dərs vəsaitinə çevriləcək." (A.N.Kononov), *səh.36*.

"Dərbəndnamə"nin tənqidi mətninə yazdığı girişdə müəllif yazırdı: "Bütün bu siyahılar azərbaycan (rusca: adirbidjan-H.İ.) dilində yazılmışdır". "Azərbaycanın şimal hissəsində işlədilən müasir dialektdə yazılmışdır".

Bax: M.Kazem-Bek. İzbranniye proizvedeniya, izdatelstvo "Elm", Baku, 1985 (səh. 234-235).

6. *Muxammed Ali M. Kazem-Bek. Bax: səh. 29, 71, 193. "Bağçasaray fantanı"nın tərcüməsi haqqında məlumatı Vilayət Quliyev dəqiqləşdirmişdir.*

7. *A.A.Seyid-zade. Mirza Safi Vazex, Azerbaydjanskoe Qosudarstvennoe İzdatelstvo, Baky, 1969. Bax: səh. 77-83.*

Mirzə Şəfinin orijinal şeirləri tapıldıqdan sonra məlum oldu ki, F.Bodenstedt tərcümədə qətiyyənlə dəqiq olmağa çalışmamış, həmçinin tərcümədə digər şərq şairlərinin şeirlərindən də istifadə etmişdir (E.Bertelsin yuxarıdakı kitaba yazdığı giriş, *bax: səh. 7*).

8. J. von Hammer bu əsərində Ö.Xəyyamı belə təqdim etmişdi: "azadfikirlilə və dini ələ salan, bu baxımdan fars poeziyasının Volteri adlanabilər".

A. E. Krimskiy. Nizami i ego sovremenniki. Bax: səh. 270.

9. *The Rubaiyat of Omar Khayyam. The first version of Edward Fitzgerald, The Folio Society, London, 1970. Bax: giriş.*

Edward Fitzgerald tərcümədə çox böyük sərbəstliyə yol vermiş, özü demişkən, "rübailəri bir-birinə qatmış, bəzi şeylər itmiş"di. Lakin, o, Xəyyamın ruhunu tuta bilmiş, gözəl imitasiya məharəti ilə oxucunu valeh edə bilmişdi. 1900-cü ilə yaxın illərdə ingilisdilli ölkələrdə Fitzgeraldın ifasında Xəyyamın rübailəri ağılasıqmaz populyarlıq qazanmış, bir maniya (Omar cult) halına gəlmişdi.

10. *V.N.Zaytsev. Omar Xayyam i Edvard Fitzgerald, "Vostok-Zapad. İssledovaniya, Perevodı, Publikatsii", İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1982. Bax: səh. 123.*

Xəyyamın rübailərində azadfikirlililiyin həddini aşdığı qənaətində olan və ciddi narazılığını və narahatlığını bildiren ingilis-amerikan oxucular da az deyildi. Bununla belə, protestant keşiş və şair John White Chadwick'in (1840-1904) dindarları sakitləşdirmək üçün "Old and New" jurnalı vasitəsilə oxuculara müraciəti bir daha rübailərin

qeyri-adi cazibəsindən xəbər verir: "Kimsə Ekklesiastın kitabını "bütün qəmli kitabların ən qəmlisi" adlandırmışdı. O, Ömər Xəyyamı oxumayıb. Bu şeirlər "Ekklesiast"dan qat-qat qəmlidir. Birinci ona görə ki, onlar daha xoşahənglidir, ikinci ona görə ki, onlarda daha çox ümitsizlik var; və bir də ona görə ki, onlardakı sözlərin arxasında biz daha nəcib ruhun dayandığını hiss edirik". *Bax: səh. 160.*

V.N.Zaytsevin bu tədqiqatında, əsas mövzu ilə yanaşı, poetik tərcümə haqqında qiymətli fikirlərə də rast gəlinir.

11. 1861-də F.Bodenstedt öz gündəliyində yazmışdı: "yeni kitab layihəm var, burada Abbasqulu şərq mütəfəkkiri və şairi kimi təsvir olunmalıdır, amma Mirzə Şəfiddən daha görkəmli".

Bax: A.K.Bakıxanov. Soçineniya, zapiski, pisma, sostavlenie E.M.Axmedova, izdatelstvo "Elm", Baky, 1983. səh. 22-23.

A.Bakıxanov polyak və rus şairləri ilə dostluq və əməkdaşlıq etmiş, həm özü elmi və poetik tərcümələr etmiş, həm də onun elmi əsərləri və şeirləri o dillərə çevrilmişdir.

Bax: Abbasquluğa Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1984. səh. 5-18.

Abbasqulu ağanın tərcümələri içində "Dərbəndnamə"ni Azərbaycan türkcəsindən və farscadan ruscaya çevirməsi qeyd oluna bilər. B.A.Dorn Rusiya Elmlər Akademiyasındakı çıxışında A.Bakıxanovu yüksək qiymətləndirmiş, "Məhəmmədə qulluq edənlər arasında hər halda nadir hadisədir" demişdi.

Abbasquluğa Bakıxanov (şairlik təxəllüsü - Qüdsi) (1794-1846), görkəmli şair, filoloq, tərcüməçi, filosof, tarixçi, maarifçi olmuş, əsərlərini üç dildə - azərbaycanca, farsca və ərəbcə yazmış, rus dilini də mükəmməl bilmiş və bu dörd dildən bir-birinə tərcümələr etmişdir, fransızca da müəyyən dərəcədə öyrənmişdir. *Bax: Soçineniya, zapiski, pisma, 1983. Seçilmiş əsərləri, 1984.*

Bax: Hamlet İsxanlı. Abbasqulu ağa Bakıxanovu oxuyarkən, "Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri", "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2000.

12. İsmayıl bəy Qutqaşanlı. *Əsərləri*, Redaktə, müqəddimə və qeydlər Əziz Mirəhmədovundur, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1967.

13. Mirzə Fətəli Axundov. *Komediyalar. Povest. Şeirlər*, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı, 1982.

A.Bakıxanovdan fərqli olaraq M.F.Axundov əsərlərinin əksəriyyətini azərbaycanca, bir neçə elmi məqalələrini və bəzi şeirlərini, eləcə də məktublarının xeyli hissəsini isə farsca yazmışdır. 1845-ci ildə Tiflisdə fəaliyyət göstərməyə başlayan rus dram teatrı Axundovun dünya görüşündə və yaradıcılığında böyük rol oynamış, 1850-1855-ci illər arasında o, bu günkü dilimizdən fərqlənməyən xalis azərbaycan dilində öz altı komediyasını yazmış, canlı danışq dilini yazı dilinə çevirmiş, müasir Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük qurucusu şərəfini qazanmışdır.

7. Azərbaycan dilinə tərcümələr. Abbas Səhhət

1. A.Səhhət. "Məğrib günəşləri", müqəddimə; *bax*: Kamal Talıbzadə. *Seçilmiş əsərləri, iki cildə, 1-ci cild*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991.

K.Talıbzadənin bu əsəri A.Səhhətin həyat və yaradıcılığı, o cümlədən tərcüməçilik fəaliyyəti haqqında ən geniş araşdırmadır.

2. Birinci fikir F.Ağazadəyə, ikinci isə Azərbaycan roman-tizminin görkəmli nümayəndəsi Abdulla Şaiqə məxsusdur. *Bax*: Kamal Talıbzadə, *səh. 344 və 346*.

3. *Bax*: Kamal Talıbzadə, *səh. 348*.

8. Tərcümə dühası - Jukovski

1. V.A.Jukovskiy. *İzbrannoye, İzdatelstvo "Pravda"*, Moskva, 1986. *Bax*: *uyğun olaraq səh. 10 və səh.458*.

2. V.A.Jukovskiy. *İzbrannoye. Bax*: *səh. 15*.

3. Marina Tsvetayeva. *Soçineniya v dvux tomax, tom vtoroy*, Proza, "Xudojestvennaya literatura", 1980. *Bax*: *səh. 462*.

4. V.A.Jukovski. *Balladı, Nal i Damayanti, Rustem i Zorab. İzdatelstvo "Pravda"*, Moskva, 1987. *Bax*: *səh. 448*.

Jukovskinin anası Zalxa və ya Saliha 1770-də ruslara əsir düşmüş türk qızı idi. Jukovski tərcümə zamanı özündən Firdovsidə və

J.M.F.Ruckert'də olmayan yeni səhnələr əlavə etmiş, orijinaldakı bəzi səhnələri isə, əksinə, yığcamlıq və yeknəsəkliyi aradan qaldırmaq xatirinə ixtisar etmiş, eyni zamanda əsəri yeni duyğularla gücləndirib oxucuya yaxınlaşdırmışdı.

5. *Balladı, Nal i Damayanti, Rustem i Zorab. Bax: səh. 444.*

Jukovski bu ədalət və şıltaq gözəlin-qafiyənin gənclərə vurulacağına əmindir: "Bu vaxtdək mən o qədər də bacarıqlı olmayan bir məşuq kimi onu razı salırdım. İndi onun ətrafına öz gəncliyindən ilham alan bir dəstə pərəstişkar yığılıb. O, bəzilərinə naz edir, digərlərini (xüsusilə Yazıkovu) dəlicəsinə sevir. Mən hara, onlar hara?". Burada Jukovski gənc müasiri şair N.M.Yazıkova (1803-1846) işarə vurur.

6. *Balladı, Nal i Damayanti, Rustem i Zorab. Bax: səh. 405.*

Erlangen və arxasınca Berlin universitetlərinin şərq dilləri üzrə professoru olan J.M.F.Ruckert (1788-1866) otuz dil bilirdi və şərq dillərindən etdiyi poetik tərcümələri, şərq şairlərinin əsərlərindən ruhlanaraq yazdığı şeir və poemaları ilə məşhurlaşmışdı. Əlbəttə, onun gəniş tanınmasında yazdığı bir silsilə sevgi nəğmələrinin də rolu vardı.

7. V.A.Jukovskiy. *İzbrannoye. Bax: səh. 8.*

8. *Balladı, Nal i Damayanti, Rustem i Zorab. Bax: səh. 442.*

9. A.S.Puşkin. *Polnoe sobranie soçineniy v şesti tomax, tom 5, "Akademiya", 1936. Bax: səh. 262.*

10. *Balladı, Nal i Damayanti, Rustem i Zorab. Bax: səh. 449-450.*

11. V.A.Jukovskiy. *İzbrannoye. Bax: səh. 16.*

9. Poeziya dühası - Puşkin. "Yevgeni Onegin" in tərcümələri

1. F.M.Dostoyevskiy. *O russkoy literature, "Sovremennik", Moskva, 1987. Bax: səh. 315.*

F.M.Dostoyevski 1880-ci il iyunun 8-də Rusiya ədəbiyyat həvəskarları cəmiyyətinin yığıncağında Puşkin haqqında məruzə oxumuş, bu qeyri-adi dərəcədə ehtiraslı məruzə iştirakçıları həyəcanlandırmışdı. *Bax: səh. 301-315.*

Dostoyevskinin məruzəsi geniş yayılmış və ədəbiyyatsevərlərə böyük təsir bağışlamışdı.

2. F.M.Dostoyevskiy. *O russkoy literature. Bax: səh. 232.*
3. F.M.Dostoyevskiy. *O russkoy literature. Bax: səh. 304.*
4. Vladimir Nabokov. *Problems of Translation: "Onegin" in English.* İn: *The Translation Studies Reader. Bax: səh. 78.*
5. A.S.Pushkin. *Eugene Onegin. A novel in prose.* By Alexandr Sergeevich Pushkin. A Novel Versification by Douglas Hofstadter, Basic Books, 1999.
6. V.Nabokovun poetik tərcümə haqqında fikirləri kəskin və tam mənfidir. *Bax: Problems of Translation: "Onegin" in English, səh.71-83.*
"Yöndəmsiz sətri (filoloji) tərcümə ən yaxşı parafrazdan min dəfə faydalıdır", *bax: səh.71.*
Və ya "Bədii tərcümə" termini heç nə ifadə etmir, tavgalogiyadır, bu əsl tərcümə deyil, ancaq imitasiyadır, adaptasiyadır və ya parodiyadır", *bax: səh. 77.*
7. V.M.Alekseev. *O poslednem, 1943 qoda, perevode "Evgeniya Onegina" na kitayskiy yazık, "Vostok-Zapad. İssledovaniya, Perevodı, Publikatsii", İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1985. Bax: səh. 256.*
8. V.M.Alekseev. *O poslednem, 1943 qoda, perevode "Evgeniya Onegina" na kitayskiy yazık. Bax: səh. 259.*
V.Nabokov isə Elton'un çevirdiyi "Yevgeni Onegin"i ingiliscəyə tərcümələr içində ən zəif hesab edir. *Bax: The Translation Studies Reader, səh. 78.*
9. Aleksandr Sergeevič Puşkin. Yevgeni Onegin, Ruscadan çevirən: Azer Yaran, YKY, İstanbul, 2003. *Bax: səh.11.*

10. Azərbaycanda tərcümə fəaliyyəti. 20-ci əsr.

Azərbaycan ədəbiyyatının tərcüməsi haqqında

1. Səməd Vurğun. Əsərləri, 2-ci cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960. *Bax: səh. 288-289, 291-294.*
2. Səməd Vurğun. İzbrannıe proizvedeniya, Sostavleniye i primeçaniya A.S.Quseynova, Redaktor poetičeskix perevodov Q.Q.Reqistan, İzdatelstvo "Sovetskiy pisatel", 1977. *Bax: səh. 227-230, 232.*
3. Səməd Vurğun. Əsərləri, 5-ci cild, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972. *Bax: səh. 272.*

4. *Bax: Azerbaijanian Poetry. Classic, Modern, Traditional*, Edited by Mirza İbrahimov, Progress Publishers, Moscow, 1969.

Minillik Azərbaycan poeziyasının nümunələri, eləcə də folklorlardan seçmələr ingilis və qismən rus tərcüməçilərinin böyük əməyi sayəsində ingiliscəyə çevrilmiş, Moskvada nəşr edilmişdir. Bu antologiyada Qətran Təbrizidən üzü bu yana farsca yazan Azərbaycan şairləri, Həsənoğludan başlamış və 1935-ci ilədək anadan olmuş və az-çox tanınmış azərbaycan şairləri təmsil olunmuşlar. Klassik və 19-20-ci əsrin tanınmış aşıqlarının şeirləri və Dədə Qorqud, Əsli və Kərəm, Koroğlu və Qaçaq Nəbi dastanlarından parçalar da diqqətə layiqdir. Tərcüməçilər: Tom Botting, Gladys Evans, Dorian Rottenberg, Olga Moisseyenko, Arthur Shkarovsky, İrina Zheleznova, Louis Zellikoff, Eugene Felgenhauer, Avril Pyman.

5. Yaxın Şərq tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis Bernard Lewis həmçinin siyasət və mədəniyyət üzrə də tədqiqatlar aparmış, çoxsaylı kitabların müəllifidir. Onun klassik ərəb, fars, türk və ibrani (hebrew) dilli poeziyanın azsaylı, amma zövqlə seçilmiş nümunələrini ingiliscəyə çevirməsi, zənnimcə, ədəbiyyatsevərlər üçün xoş sürpriz oldu.

Bax: Music of a Distant Drum. Classical Arabic, Persian, Turkish, and Hebrew Poems, translated by Bernard Lewis, Princeton University Press, 2001.

Tərcümə olunan farsdilli şeirlər (persian poems) içində Mücirəddin (kitabda *Mujir*), Xəqani və Nizamidən (*səh. 105, 111-115, 117-118*), türkdilli şeirlər (Turkish poems) içində Azərbaycan şairləri Nəsimi və Füzulidən, həmçinin Koroğludan seçmələr var (*səh. 149, 153-155, 161-162*). Şairlər haqqında qısa məlumat verərkən, tərcüməçi Nizami və Xəqaninin anadan olub yaşadıkları yerləri də göstərir (uyğun olaraq Gəncə və Şirvan-Təbriz) və hər iki halda bugünkü Azərbaycan Respublikasının adını çəkir. Mücirəddini Xəqaninin tələbəsi kimi təqdim edir. O, Füzulinin azəri türkcəsində (Azeri Turkish) yazdığını da qeyd edir və onun Osmanlılar tərəfindən özlərinin ən böyük şairlərindən biri kimi qiymətləndirildiyini yazır. Osmanlıların və müasir türklərin Füzuliyə münasibətini düzgün şərh edən B.Lewis azərbaycanlıların Füzuliyə münasibəti məsələsini açıq qoyur. Nəsimi və Koroğlunun azərbaycanlılarla bağlılığı barədə isə heç bir işarə vermir.

6. H.Achmed Schmiede (1935.) - tərcüməçi və filoloq, müsəlmanlığı qəbul etmiş, türklüyə qarşı bir sayğı və sevgi duymuş, öz-özünə türkcə öyrənmişdir. Azərbaycan və türk folkloru nümunələrini, o cümlədən "Kitab-i Dədəm Qorqud"u, Xoca Nəsirəddin lətifələrini, Azərbaycan nağıllarını, həmçinin B.Vahabzadənin seçilmiş şeirlərini almancaya çevirmişdir (Ankara -1975, İstanbul-1990). "Kitab-i Dədəm Qorqud" onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur, almancaya tərcümələrində ən mükəmməli onunku hesab olunur.

Bax: Flora Əlimirzəyeva. "Kitab-i-Dədə Qorqud" dastanları alman filoloji fikrində, Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1999.

Qeyd edək ki, F.Əlimirzəyeva öz tədqiqatında H.Achmed Schmiede'yə məxsus tərcümənin 1995-ci il nəşrinə əsaslanmışdır: *Dede Korkuts Buch*, Ministerium für Kultur Verlag Anadolu, 1995. 2001-ci ildə H.Achmed Schmiede dastanı daha mükəmməl şəkildə yenidən tərcümə etmişdir:

Erzvater Koprkuts Buch(Kitab-i Dedem Korkut), von H.Achmed Schmiede, Ahreiler, 2001.

H.Achmed Schmiede dastanın Dresden nüsxəsini və türk-latın əlifbasına çevrilmiş tənqidi mətnini də nəşr etdirmiş (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/300, Ankara, 2000), tədqiqat və çalışmaları ilə Qorqud-şünaslığa öz töhfələrini vermişdir. *Bax: Kitab-i Dədəm Qorqud aşığı.*

7. *The Book of Dede Korkut*. Translated by Geoffrey Lewis, Penguin Books (First published 1974).

Tərcüməçi giriş sözündə dastanın dilinin "Azəri, Azərbaycanın türk dialekti" olduğunu qeyd edir.

8. *Kniqa otsa naşeqo Korkuta*. Perevod Allı Axundovoy, İzdatelstvo "Yazıçı", Bakı, 1989. *Giriş məqaləsinin* müəllifi X. Koroğlu – folklorşünas. Türk xalqları folklorunun, o cümlədən "Kitab-i Dədəm Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarının araşdırıcısıdır.

Alla Axundova (1939) - şair, tərcüməçi, dramaturq. Azərbaycan folklorunun qiymətli nümunələrini, klassik və müasir Azərbaycan şairlərinin çox böyük sayda əsərlərini, eləcə də digər şərq xalqları poeziyasından nümunələri, o cümlədən uşaq şeirlərini ruscaya tərcümə etmiş, rusca yazılmış şeir və nəsr kitablarının, tammətrajlı və animasyon film ssenarilərinin müəllifidir.

9. *Bax: Poetik tərcümə toplusu, 1-ci kitab*, redaktor Hamlet İsa-xanlı, "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2005.

Bu toplu Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə və tərsinə poetik tərcümələrdən ibarətdir. Mətnə həm orijinal şeir, həm də onun poetik tərcüməsi verilmişdir. Bu xüsusiyyət hər iki - qaynaq və hədəf dili bilənlərə orijinaldan bir daha ləzzət almaq və tərcüməni orijinala dəqiq müqayisə etmək imkanı yaradır. Tərcüməçilər arasında tanınmış peşəkarlarla yanaşı həvəskarlar da müəyyən yer alıb.

10. *Bax: Poetik tərcümə toplusu, 1-ci kitab*.

11. *Bax: Poetik tərcümə toplusu, 1-ci kitab*.

12. Farida Velixanova. *İstoriya peregoda Azerbaydjana*, İzdatelstvo "Elm", Bakı, 1994.

11. Şöhrətli şair və tərcümə ustası - Səməd Vurğun

1. Şota Rustaveli. *Pələng dərisi geymiş pəhləvan*, tərcümə edənlər: S.Vurğun, M.Rahim, S.Rüstəm, üçüncü nəşri, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1966.

2. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 5-ci cild*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972. *Bax: səh.76*.

3. Şota Rustaveli. *Pələng dərisi geymiş pəhləvan*, tərcümə edəni Əhməd Cavad, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1978. *Bax: səh.13*.

Əhməd Cavad (1892-1937) tərcümə sahəsində təcrübəli şair idi. O, gürcü dilini bilirdi və Rustavelinin tərcüməsi üzərində iki gürcü Rustavelişünası ilə məsləhətləşərək işləmişdi. 37-ci ilin qanlı dalğasının qoynunda qurban gedən şair tərcüməni çapa tam hazırlaya bilməmişdi. Tərcümənin itmiş və ya bitməmiş bəndlərini Dilara Əliyevanın köməyi ilə Ələkbər Ziyatay tamamlamışdır, *bax: səh. 11-14*.

4. Şota Rustaveli. *Pələngdərili cəngavər*, çevirəni İmir Məmmədli, "Nağıl Evi" nəşriyyatı, Bakı, 2003.

Gürcü dilini doğma dili səviyyəsində mənimsəmiş olan şair-tərcüməçi və publisist İmir Məmmədli azərbaycancadan gürcü dilinə və tərsinə çoxsaylı poetik tərcümələrin müəllifidir.

5. Nizami Gəncəvi. *Leyli və Məcnun*, tərcümə edəni S.Vurğun, "Yazıçı" nəşriyyatı, Bakı,1982. *Bax: səh. 23*.

12. "Yevgeni Onegin" Azərbaycanca

1. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 6-cı cild*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972. *Bax: səh. 175.*

Puşkinin 150 illik yubileyi münasibətilə yazılmış "Müəllimimiz və dostumuz" məqaləsini (*səh. 173-178*) oxuyarkən S.Vurğunun "Yevgeni Onegin" in tərcüməsinə nə qədər böyük məsuliyyətlə yanaşdığı bir daha görünür: "Etiraf edirəm ki, mən öz orijinal əsərlərimdən heç birinə "Onegin" in tərcüməsi üzərində işlədiyim vaxtdakı qədər zəhmət və enerji, o qədər yuxusuz gecələr sərf etməmişəm", *səh. 176.*

2. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 1-ci cild*, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960. *Bax: səh.241-242.*

S. Vurğunun "Böyük şairin şərəfinə" adlı şeirindən (1936) yuxarıda gətirdiyimiz ilk dörd misra ilə yanaşı aşağıdakı son misraları da maraqlıdır:

*Şairlər oylağı, ey aziz Vətən!
Söylə, tanışmıdır sənə Onegin?
Bilirəm Puşkini çoxdan sevirsən...
Qızın da, oğlun da əzbərdən desin.
Bizdə şeir də var, sənət də vardır!
Şairə, sənətə hörmət də vardır!*

3. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 6-cı cild*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972. *Bax: səh. 175.*

4. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 5-ci cild*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972. *Bax: səh. 274.*

5. A.S. Puşkin. *Soçineniya v trex tomax, tom vtoroy*, "Xudojestvennaya literatura", 1986.

Poemada istifadə olunan stanza (strofa)lar "Yevgeni Onegin" in girişi, 3-cü fəsildə "Tatyananın Oneginə məktubu" və "Qızların mahnısı", nəhayət, 8-ci fəsildə "Oneginin Tatyanağa məktubu" istisna olmaqla doğrudan da (**ababccddeffegg**) şəklindədir.

6. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 5-ci cild*. *Bax: səh. 278.*

7. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 5-ci cild.*

"Onun dərin zəkası, incə hissləri, kədəri və zərifliyi qarşımda

bütün gözəlliyi və əzəməti ilə parlayırkən mənim əllərim və qələmim titrəyirdi". *Bax: səh. 276.*

8. Səməd Vurğun. *Əsərləri*, 3-cü cild. *Bax: səh. 14.*

"Nə Tatyana, nə Ofeliya" deyil S.Vurğunun dərdli Humayı, şair onu Tatyana ilə yalnız sənət vadisində qoşalaşdırı bilər:

*Mən ki, hər gecəmi qatdım gündüzə
Üfüqdə sönməsin ulduzum, ayım!
Sənət vadisində gəlsin üz-üzə
Sənin Tatyana ilə mənim Humayım.*

Bax: Səməd Vurğun. Əsərləri, 1-ci cild, "Böyük şairin şərəfinə", səh.241.

9. A.S. Puşkin. *Yevgeni Onegin*, tərcümə edən Səməd Vurğun, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973.

10. Səməd Vurğun. *Əsərləri*, 5-ci cild. *Bax: səh. 274.*

11. Səməd Vurğun. *Əsərləri*, 5-ci cild. *Bax: səh. 59.*

12. Səməd Vurğun. *Əsərləri*, 5-ci cild. *Bax: səh. 274-275.*

13. Səməd Vurğun. *Əsərləri*, 6-cı cild. *Bax: səh.178.*

13. Kim? Nə? Necə?

Tərcümə haqqında düşüncələrin sonu yoxdur

1. John Dryden. *On Translation*. *İn: Theories of Translation*, *Bax: səh.22.*

2. J.W.von Goethe. "*Pesn o nibelunqax*". *Bax: İoqann Volfqanq Qete. Sobraniye Soçineniy, tom desyatıy, "Xudojestvennaya literatura", Moskva, 1980, səh. 408-409.*

3. Tofiq Abasquliyev. *İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları / English Proverbs with their Azerbaijan and Russian Equivalents*, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981. *Bax: səh. 29.*

4. Eugene Nida. *Principles of Correspondence*. *İn: The Translation Studies Reader*. *Bax: səh. 129.*

5. Amin Ar-Reyxani. *İzbrannoe*, perevod s arabskoqo i anqliyskoqo, "Xudojestvennaya Literatura", Leningrad, 1988. *Bax: səh.265-267.*

"Poeziya və şairlər" adlı bu essədə Əmin ər-Reyhani ərəblərin yalnız iki şairini - əl-Fərid və əl-Müərrini bütün dövr və xalqların şairləri sırasına daxil edir. O hesab edir ki, məşhur "Əl-Mütənəbbi'də hisslərin incəliyi və zərifliyi çatışmır".

6. Anna Axmatova. *Soçineniya v dvux tomax, tom vtoroy*, "Xudojestvennaya Literatura", Moskva, 1986. *Bax: səh. 436.*

A.Axmatova, bir neçə istisnalarla, mətnin sətri tərcümələrinə əsaslanmaqla təxminən otuz dildən ruscaya poetik tərcümələr edib.

İstedadlı insanların yaradıcı işi digərlərindən, demək olar ki, hər şəraitdə fərqlənir. Bununla belə, qeyd edək ki, Sovet yazıçıları tərcümə ilə həmçinin sifarişlə, çörək pulu qazanmaq üçün də məşğul olurdular.

7. Səməd Vurğun. *Əsərləri, 5-ci cild. Bax: səh. 272-273.*

8. John Dryden. *On Translation*. *İn: Theories of Translation, Bax: səh.22.*

9. *Poetik tərcümə toplusu, 1-ci kitab. Bax: səh.*

10. *Poetik tərcümə toplusu, 1-ci kitab. Bax: səh.*

11. J.W. von Goethe. *"German Romance"*, Vol.4. Edinburgh. *Bax: İoqann Volfqanq Qete. Sobraniye Soçineniy, tom desyatıy, "Xudojestvennaya literatura", Moskva , 1980, səh. 412.*